

Društvena elita u Požeškoj županiji u drugoj polovini 19. stoljeća

Komarić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:166035>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

DRUŠTVENA ELITA U POŽEŠKOJ ŽUPANIJI U
DRUGOJ POLOVINI 19. STOLJEĆA

Diplomski rad

Mentorica: prof. dr. sc. Iskra Iveljić

Studentica: Ana Komarić

Zagreb, prosinac 2018. godine

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POŽEŠKA ŽUPANIJA DO 1860. GODINE	3
2.1. Slobodni i kraljevski grad Požega – sjedište Požeške županije.....	6
3. DEFINIRANJE POJMA DRUŠTVENA ELITA	8
4. POLITIČKA ELITA	12
4.1. Požeška politička elita u visokoj politici	12
4.2. Županijska politička elita.....	18
4.3. Gradska politička elita	24
5. GOSPODARSKA ELITA	28
5.1. Položaj vlastelinstava nakon ukidanja feudalnih odnosa	28
5.2. Hrvatsko i slavonsko gospodarstvo u drugoj polovici 19. st.	30
5.3. Stara gospodarska elita. Gospodarska izložba u Požegi 1863. godine.....	31
5.4. Preduvjeti modernizacije gospodarstva u Požeškoj županiji: akumulacija kapitala i prometna politika.....	33
5.5. Nova gospodarska elita i skromna industrijalizacija	36
6. PROSVJETNA I VJERSKA ELITA	40
6.1. Prosvjetna elita	40
6.2. Vjerska elita.....	44
6.3. Umjetnička aktivnost društvene elite	51
7. SVAKODNEVNI ŽIVOT DRUŠTVENE ELITE.....	54
7.1. Urbanizacija i kultura stanovanja	54
7.2. Obiteljski život	58
7.3. Slobodno vrijeme. Društveni život.....	60
8. ZAKLJUČAK	66
9. BIBLIOGRAFIJA.....	68
10. SUMMARY	73

1. UVOD

Središnje istraživačko pitanje ovoga rada odnosi se na ulogu društvene elite u modernizaciji na prostoru Požeške županije i grada Požege u drugoj polovici 19. st. Temelji modernizacije u Habsburškoj Monarhiji konsolidiraju se za neoapsolutizma pedesetih godina kad se sveobuhvatnim reformama različite zemlje Monarhije nastoji centralizirati i unificirati u cilju stvaranja jedinstvene Carevine. U ovome radu proučava se razdoblje koje je uslijedilo nakon postavljanja tih temelja. Prati se funkcioniranje društvene elite u Požeškoj županiji u kontekstu političkih, gospodarskih i društvenih promjena, nakon uvođenja Listopadske diplome 1860. godine i zasjedanja Hrvatskog sabora 1861. godine, koji se smatra temeljem moderne Hrvatske. Pri tome se Požeška županija promatra i u kontekstu prostora u kojemu se nalazi gdje se globalni procesi itekako odražavaju na malu sredinu. Dovoljno je kao primjer navesti gradnju željeznica koja je zapravo bila političko pitanje u odnosu između centara moći u Beču i Budimpešti, a taj odnos se odrazio na gospodarske prilike u ovoj županiji.

Prije svega, u radu se definira pojam društvene elite, a onda se osvrće na društvene slojeve koje taj pojam obuhvaća, a koji su bili poluga modernizacije u ovoj županiji. Njihova uloga promatra se iz različitih perspektiva, a s obzirom da je društvenu elitu činio skroman krug obitelji i pojedinaca, mnogi od njih bili su aktivni na nekoliko različitih područja kao Miroslav Kraljević. Politička elita pri tome je bila najutjecajnija. Nastoji se analizirati njezina uloga na nekoliko razina vlasti, od lokalne do međunarodne, u različitim razdobljima i političkim previranjima te način na koji su sudjelovali u središnjim državnim institucijama kao i uspješnost u zastupanju lokalnih interesa. Dok je politička elita imala moć u društvu na temelju svojih dužnosti, gospodarska elita imala je materijalno pokriće koje joj je davalo utjecaj. Stara elita transformira se u procesu nakon ukidanja feudalnih odnosa što je za mnoge značilo propadanje zbog širenja globalnih procesa industrijalizacije u male sredine. Analizira se položaj veleposjeda u novim gospodarskim prilikama te preduvjeti za modernizaciju u Požeškoj županiji. U vrlo teškoj političkoj situaciji nakon dviju nagodaba te nepovoljnih financijskih nagodaba, gospodarska elita nije imala mnogo prostora za manevriranje te se ograničava na određene djelatnosti, poput drvne industrije. Gospodarsko-politička situacija, odrazila se i na životni standard stanovništva i njegovu svakodnevicu. Niša djelovanja u narodnom, hrvatskom i slavonskom, duhu postalo je školstvo, kultura i bogoštovlje.

O ulozi društvene elite govorit će se na temelju analize izvora i literature. Kad je riječ o izvorima, osim časopisa (*Slavonac*, 1863.-1865.) za temu društvene elite vrlo su dragocjeni

memoarski tekstovi istaknutih pojedinaca (Julije Kempf, Franjo Ciraki, Ana Elizabeta Janković, Ivica Vidmar, Zdenka Marković) koji su i sami bili pripadnici elite o kojoj se govori. Požeška županija u 19. st., tema je koja je dobro zastupljena u literaturi. Naročito dragocjeno djelo je *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i povijesni prilozi za povijest slob. kr. grada Požege i požeške županije* Julija Kempfa izdano 1910. godine, objavljeno i u pretisku, u kojemu je mnogo gradiva posvećeno upravo drugoj polovici 19. st., naročito vezano za lokalnu političku elitu. Osim monografija, zbornici se također bave temom Požeške županije u političkom, gospodarskom i kulturnom kontekstu (*Požega 1227-1977; Kulturna baština Požege i Požeštine; Požeški leksikon*). Više je povjesničara koji su se bavili ovim područjem, prije svega Požežani: Filip Potrebica, Josip Buturac, Dragutin Pavličević. Pri tome svakako valja istaknuti Potrebicine radove posvećene mikrotemama poput Požeške gimnazije, vinogradarstva ili pak obrta u Požeškoj kotlini.

2. POŽEŠKA ŽUPANIJA DO 1860. GODINE

Požeška županija prvi puta se spominje početkom 13. st., no pretpostavlja se da je postojala već u 10. st. Središte županije bilo je u utvrđenom gradu Požegi ispod kojega se razvilo gradsko naselje. Od 1537. godine Požeška županija je u sastavu Osmanskog Carstva, a Požega postaje sjedište Požeškog sandžaka¹ s Arslan-begom na čelu. Osmanlijska vladavina u gradu trajala je do 1689. godine, a konačno su istjerani nakon 1691. godine kad su poraženi kod Slankamena i prisiljeni na povlačenje iz Slavonije.² Nakon Karlovačkog mira 1699. godine na oslobođenom području obnavlja se upravno uređenje pod nadzorom vojnih zapovjednika i komorske uprave pa je privremeni župan Franjo Ivanović praktički bio „veliki župan bez županije i županstva“³. Požeška županija ponovno je uspostavljena 1. srpnja 1745. godine, a županom je imenovan barun Vladislav Vajaj de Vaya. Teritorij županije podijeljen je u dva kotara (*processus*): požeški i pakrački. Požeški kotar obuhvaćao je vlastelinstva Blacko, Brestovac, Cernik, Kaptol, Kutjevo, Pleternica, Požega, Stražeman i Velika, a pakrački vlastelinstva Pakrac, Podborje (Daruvar), Sirač i Kutina. Navedena sjedišta vlastelinstava bila su trgovišta s upravnom funkcijom. S jačanjem obrtničke proizvodnje i trgovine u 18. st., u trgovišta dolaze sudac i drugi činovnici te ona tako postaju kotarska središta.⁴

U drugoj polovici 18. st. u Požeškoj županiji provode se reforme kako bi se oslobođena područja prilagodila ostatku Monarhije. Sela se premještaju iz nepristupačnih šumovitih područja i uređuju uz ceste, popisuje se stanovništvo, provodi Slavonski urbar iz 1756. godine te se osnivaju nove škole. Dvojica značajnih velikih župana u ovome razdoblju bili su bosansko-đakovački biskup Antun Čolnić (1753.-1770.) te grof Antun Janković Daruvarski (1770.-1785.). Kraj stoljeća obilježile su reforme Josipa II. u duhu prosvijećenog apsolutizma. Upravnom reformom iz 1785. godine ukidaju se županije te uvodi podjela na

¹ Filip Potrebeca, „Požega i Požeština od srednjeg vijeka do konca II. svjetskog rata,“ u *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti (Požega: Spin Valis, 2004), 62. Požeški sandžak obuhvaćao je kadiluke Osijek, Viroviticu, Orahovicu, Našice, Đakovo, Brod i Požegu. Uz Požegu, značajno središte bio je i Osijek.

² Igor Karaman, *Požega u srcu Slavonije: studije iz gospodarske i društvene povijesti XVIII.-XX. stoljeća* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 1997), 10-25. *Požeški leksikon*, glavni ur. Antun Petković (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 242.

³ Julije Kempf, *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije* (Požega, Jastrebarsko: Požeško-slavonska županija, Naklada Slap, 2010. Pretisak, Požega, 1910), 172.

⁴ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 25-29. Potrebeca, „Požega i Požeština“, 65-66.

okružja čime je prostor Požeške županije pripao Zagrebačkom okružju. Valja istaknuti i kako je u ovome razdoblju Josip II. dva puta posjetio Požešku županiju, 1768. i 1783. godine.⁵

Prva desetljeća 19. st. obilježili su Napoleonski ratovi i ratne posljedice. Još krajem 18. st. u dopisima iz Beča traži se novac i hrana za vojne potrebe, a županija je bila dužna provesti novačenje te popraviti vojarne i veće zgrade. Od 1798. godine Požega je bila središte insurekcije za tri slavonske županije pri čemu se naročito istaknuo vlastelin grof Jakob Svetić, a skupljeni odredi bili su upućeni u Zagreb. Tijekom 1813. i 1814. godine u županiju pristiže mnogo francuskih ratnih zarobljenika, a posljedice rata osjećale su se i nakon Bečkog kongresa 1815. godine. Uz povećanje poreza i cijena, društvene i gospodarske prilike u županiji dodatno su otežavale suša 1803. godine, državni bankrot 1811. godine i uvođenje papirnatog novca, kuga koja je od 1816. godine prijetila iz Bosne te nerodica do 1819. godine. Dok se županija polako oporavljala od navedenih neprilika, restauracije županijske skupštine rijetke su od 1837. do 1848. godine, no domaći političari uključuju se u ilirski pokret pa Požega postaje stup narodnjaštva u Slavoniji. Tridesetih godina Požeška županija suprotstavlja se djelovanju Virovitičke i Srijemske županije koje se priklanjaju Ugarskoj. Na prijedlog Miroslava Kraljevića, prva je u Slavoniji uvela hrvatski jezik u svoje poslove 1847. godine što je Ljudevit Gaj pohvalio u *Novinama dalmatinsko-horvatsko-slavonskima* rekavši „Požegi će vijekom ostati čast, da je prva uvela narodni jezik u svoje skupštine“⁶.

„Pokret, koji se godine 1848. razmahao i hrvatskom domovinom, našao je otvorena rata i u Požegi i Požeškoj županiji, koja se od svih slavonskih županija prva pridružila borbi za narodna prava.“⁷ Pozivi komesara Hrabowskog da županija odustane od slanja zastupnika u Hrvatski sabor i prizna pripadnost Ugarskoj, odbijeni su uz javno spaljivanje njegovih pisama i pozivanje na vjernost banu Jelačiću koji je Požegu posjetio 14. srpnja 1848. godine te pohvalio „diku Slavonije“ – Požešku županiju – kao „simbol narodnog duha u Slavoniji“⁸. Njegov posjet pospješio je prikupljanje donacija za obranu u ratu protiv Ugarske te stvaranje Narodne straže čiji su glavni organizatori u Slavoniji bili bojni povjerenik za Požešku i Virovitičku županiju Josip Bunjik i Miroslav Kraljević. Kad je Jelačić 11. rujna 1848. prešao

⁵ Kempf, *Požega*, 219-239.

⁶ Kempf, *Požega*, 240-263.

⁷ Kempf, *Požega*, 262.

⁸ Potrebnica, „Požega i Požeština“, 97.

Dravu, požeške čete bile su zaštitnica vojske na Dravi. Već 1849. godine straža je raspuštena nakon donošenja Oktroiranog ustava.⁹

Oktroirani ustav, koji se u Banskoj Hrvatskoj počeo primjenjivati od 6. rujna 1849. godine, Požeška županija primila je s razočaranjem, suočavajući se s teškim posljedicama rata: „dokumenti iz toga vremena spominju mađarske uhode, falsificiranje novca, devalvaciju, nemire seljaka, šumske štete i sukobe zbog korištenja šuma“.¹⁰ Ustavom je uspostavljena Banska vlada te uvedena nova upravna organizacija kojom su županije postale vladareve najniže teritorijalno-upravne jedinice te nisu imale ništa zajedničko s prethodnim feudalnim municipalnim županijama. Županijske skupštine bile su raspuštene, a umjesto njih odlučivali su županijski upravni odbori. Požeška županija podijeljena je na dvije podžupanije, a slobodni kraljevski grad Požega, do tada izuzet ispod vlasti županije s vlastitom samoupravom i magistratom, podređen je Požeškoj županiji i Namjesništvu. Županijom je od travnja 1849. godine upravljao Julije Janković, podžupan je bio Vatroslav pl. Peičić, a veliki bilježnik Miroslav pl. Kraljević. Istaknutiji političari u županiji bili su Josip Žuvić, Petar pl. Maljevac, Vatroslav pl. Bunjik, Antun pl. Peičić, Tomo pl. Kraljević i Miroslav pl. Špun. Članovi domaćih plemićkih obitelji obavljali su činovničke i upravne službe i u drugim kotarskim središtima u županiji, a mlađi članovi obitelji, koji su tek započinjali pravničke karijere, bili su postavljeni na niže dužnosti pa je tako Benjamin pl. Kraljević imenovan pisarom pri Požeškoj županiji.¹¹

Silvestarskim patentom 1851. godine Franjo Josip I. ukida oktroirani ustav te započinje razdoblje neoapsolutizma i opsežnih reformi koje su trebale potaknuti modernizaciju u Habsburškoj Monarhiji. „Proces modernizacije, nametnut odozgo, imao je stvoriti jednoobrazne ustanove za toliko različite zemlje Habsburške Monarhije, i to u isključivom interesu bečkoga središta, bez obzira na značaj društvenih struktura u pojedinim zemljama. Zato su impulsi neoapsolutističke modernizacije imali različite posljedice u vezi s ekonomskim rastom i stvaranjem građanskog društva.“¹² Reforme su uključivale i

⁹ Filip Potrebeca, „Požeška županija i grad Požega 1848-1849.“, u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 208-214. Potrebeca, „Požega i Požeština“, 95-97.

¹⁰ Dragutin Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline u drugoj polovini 19. stoljeća (1849-1903), u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 228.

¹¹ Božena Vranješ-Soljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća: socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890.-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1991), 40-41. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992), 84-85. Kempf, *Požega*, 294-296.

¹² Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 78.

reorganizaciju uprave 1854. godine. Banska Hrvatska podijeljena je na pet županija, podžupanije su ukinute, a zemlja je organizirana u 46 kotara. Požešku županiju činili su kotari Požega, Kutjevo, Pakrac, Daruvar, Virovitica, Slatina i Voćin. Ukidaju se političke slobode i ograničava lokalna samouprava te reorganizira sudstvo po uzoru na austrijski pravni sustav. Gubi se naslov „veliki župan“, a zamjenjuje ga „županijski predstojnik“ (*k. k. Kreisvorsteher*) čija je zadaća bila izvršavanje naloga koji su dolazili od Namjesništva. Domaće plemstvo otpušteno je iz činovničkih službi, a na njihovo mjesto dolaze „Bachovi husari“ dok se u kulturnom i društvenom životu istiskuje hrvatsko nacionalno obilježje.¹³ Županijski predstojnik pedesetih godina bio je Julije Janković koji je ostao na čelu županije „jedino na naročitu zapovijed našega vladara i jer visokocienjeni i nezaboravni, ali s mnogih strana uvriedjeni naš ban, ljubimac naroda pokojni Jelačić – na kojega sklonost i prijateljstvo se uvijek sa zahvalnošću sjećam – opetovano me je pozvao, da podijeljeno mjesto vrhovnog upravitelja županije ove ne ustupim ljudima njemu i narodu tuđim i mrskima, već da se iz interesa službi naroda dalje požrtvujem“¹⁴.

2.1.Slobodni i kraljevski grad Požega – sjedište Požeške županije

S obzirom da je grad Požega bio sjedište Požeške županije, osvrnut ćemo se kratko na situaciju u gradu do 1860. godine. Prvi puta se spominje 1227. godine u povelji hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II., a u 15. st. Požega je trgovište u kojemu žive obrtnici i trgovci. Nakon već spomenutog osmanlijskog zauzeća 1537. godine, u grad se doseljava velik broj spahija i vojnika te muslimansko stanovništvo dok se katolici s franjevcima povlače u katoličku mahalau u Vučjak. Bitka za oslobođenje Požege odigrala se 12. ožujka 1689. godine kada je pod vodstvom franjevca Luke Ibrišimovića kršćanska vojska porazila Osmanlije na brdu Sokolovcu. Nakon toga u gradu je uspostavljena je komorska uprava (1691.-1765.) po uzoru na gradove i trgovišta u sjevernoj Hrvatskoj. Od 1748. godine županijske vlasti rade na tome da Požega postane slobodni i kraljevski grad što se ostvarilo 1. rujna 1765. godine poveljom¹⁵ carice Marije Terezije.¹⁶ Prvi gradski sudac bio je Ivan pl. Ambrozović. Gradsko

¹³ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 86. Kempf, *Požega*, 297-298. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 223. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 228-229.

¹⁴ Kempf, *Požega*, 299.

¹⁵ Kempf, *Požega*, 348. Izvorna povelja o proglašenju Požege slobodnim i kraljevskim gradom, skupa s velikim dijelom gradskog arhiva, izgorjela je u požaru 1842. godine, ali ostao je sačuvan njezin prijepis.

¹⁶ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 33-35. *Požeški leksikon*, 228-234.

poglavarstvo biralo se 1. studenog, a činili su ga „ljudi neporočni i čestiti“¹⁷. Biral se i gradsko zastupstvo od 60 članova, a u njemu su sjedili i županijski činovnici.¹⁸ Prava i povlastice iz povelje su vrlo dobro iskorištene pa je Požega krajem 18. st. „dobro uređen grad s razvijenom obrtničkom proizvodnjom, trgovinom i manufakturom, povezan prometnicama i poštanskom službom s trgovištima u županiji, te ostalom Slavonijom, Vojnom krajinom i drugim hrvatskim županijama. Istodobno je Požega postala središte naobrazbe i kulturnog života Slavonije. Isticao se studij filozofije za franjevački podmladak, Gimnazija, Akademija, sjemenište za odgoj isusovaca, Gradska narodna škola. Požega je i grad obrtnika i baroka u kojemu se razvija snažno građanstvo koje je nositelj gospodarskog napretka, znanosti, kulture, umjetnosti i kazališnog života; grad u kojem djeluju istaknuti teolozi franjevci i isusovci, profesori, književnici, liječnici, ljekarnici, pravnici, rođeni u građanskim obiteljima u Požegi, školovani u požeškim školama, a potom pretežno na sveučilištima Italije i Habsburške Monarhije. [...] Stoga se Požega i njezino građanstvo nisu mnogo razlikovali od ondašnjeg građanstva i gradova srednje Europe.“¹⁹

Iako do 1820. godine nemamo potpune popise gradskih činovnika, sigurno je da su birani i plaćani po istim načelima kao 1765. godine te da se uslijed zahtjeva vremena broj potrebnih činovnika povećao (pomoćni činovnici, različiti gospodarski nadzornici, upravitelji institucija i dr.). U prvoj polovici 19. st. grad je zadesilo nekoliko teških poplava i požara što uzrokuje akumuliranje velikog duga koji grad nakon 1827. godine više nije mogao plaćati. Druga otežavajuća okolnost bila je ukidanje kmetstva 1848. godine, a uz smanjenje gradskih prihoda te loše gospodarenje, „grad je potkraj prve polovine 19. st. bio na rubu gospodarskog sloma“²⁰. Usprkos svemu tome, Požega se i dalje brojila među gospodarska, politička, kulturna i prosvjetna središta Slavonije. Za vrijeme neoapsolutizma na čelu grada bio je Josip Prikelmajer, ali ne kao gradski sudac, nego kao gradski predstojnik (*Stadtvorsteher*). S obzirom da je grad podređen županiji, učestala su prepiranja gradske i županijske vlasti. Primjerice, županijske vlasti zahtijevale su da se nakon požara 1854. godine otvori nova ulica, a 1856. da se uvede gradska rasvjeta. Osim toga, županija je po potrebi imenovala privremene gradske zastupnike mimo gradske vlasti. Ovo razdoblje završilo je mandatom privremenog načelnika Viktora Somogyja (1859.-1861.) koji je upravljao gradom „željeznom strogošću“.²¹

¹⁷ Kempf, *Požega*, 358.

¹⁸ Kempf, *Požega*, 354-362.

¹⁹ Potrebica, „Požega i Požeština“, 80-81.

²⁰ Potrebica, „Požega i Požeština“, 90.

²¹ Potrebica, „Požega i Požeština“, 90. Kempf, *Požega*, 362-386.

3. DEFINIRANJE POJMA DRUŠTVENA ELITA

Kada spomenemo sintagmu „društvena elita“ pomislimo na nekakav uzak dio društva koji se po nekim svojim obilježjima ili po svojoj djelatnosti ističe u odnosu na ostatak društva. Iako postoje različite vrste elite, u ovome radu elita se promatra u odnosu na svoju djelatnost pa je podijeljena na nekoliko kategorija: politička elita, gospodarska elita, prosvjetna elita te vjerska. Kada govorimo o drugoj polovici 19. st., elitu su čini sprega plemstva i određeni slojeva građanstva koji su se isticali svojom društvenom aktivnošću i spektrom djelovanja.

Plemstvo je činilo jezgru političkog naroda do sredine 19. st., a s obzirom na feudalna prava ostvarivali su prihode sa svojih plemićkih posjeda. Obnašali su različite političke i upravne dužnosti te zastupali svoje interese u Saboru i županijama, koje su bile utvrda lokalnoga plemstva, a iz njihovih redova vladar imenuje i velike župane. Egzistencija im je bila osigurana jer su se iz njihovih redova imenovali dužnosnici, imali su prednost u vojnoj karijeri kao časnici, a kao svećenici imenovani su na više crkvene dužnosti. U odnosu na ostalu društvenu elitu, plemstvo je imalo bolje resurse te si je moglo priuštiti bolje obrazovanje i bolji životni standard. Položaj plemstva mijenja se ukidanjem feudalnih odnosa. Zajedno s gubitkom staleških povlastica, sitno plemstvo gubi ekonomsku podlogu i dolazi u tešku egzistencijalnu situaciju. Plemstvo koje je imalo jaču financijsku podlogu te određene resurse, poput šuma, na svojim imanjima, uspijeva se održati. Iako su i dalje politički vrlo utjecajni, u političkom životu uz njih sve više sudjeluje i građanstvo.

Među plemstvom su također postojale određene razlike. Aristokrati – baruni i grofovi – bili su utjecajni i ugledniji nego sitno plemstvo. Razlike su postojale i između starog plemstva koje je svoje naslove potvrdilo je u drugoj polovici 18. st. ili početkom 19. st., a novo plemstvo naslove je stjecalo od druge polovice 18. st. pa sve do 1918. godine.²² Staro plemstvo plemićki status steklo je plemićkom poveljom, nosili su određeni naslov i grb, posjedovali su veće ili manje zemljišne posjede te bili oslobođeni od plaćanja poreza. Bili su zastupani i na Saboru. Novo plemstvo, armalisti s naslovom i grbom, svoj plemićki status dobivalo je zaslugom – postignućima u državnoj službi, isto tako i intelektualci, privrednici i časnici.

²² Mirjana Gross, „O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća,“ *Historijski zbornik* 31-32 (1978-1979): 123.

Kad je riječ o plemstvu u Požeškoj županiji, njihova primarna dužnost bila je obnašanje političke vlasti putem činovničkih dužnosti prije svega u županijskoj vlasti, a onda i u gradskoj. Među njima je prevladavalo pravničko zanimanje, a uglavnom su se školovali na europskim sveučilištima, a kasnije i u Zagrebu. Na prvome mjestu treba navesti grofa Julija Jankovića, pripadnika aristokracije. Ostalo plemstvo, bilo je sitno plemstvo kojemu je naslov dodijeljen zbog određenih zasluga. Među najvažnijima je obitelj Kraljević čiji su članovi imenovani na različite upravne dužnosti u županiji. Tu su i obitelji Bunjik, Maljevac, Pečić, Špun-Stržić, Kušević, Milekić i drugi. Zbog istaknute gospodarske djelatnosti, Turkovićima iz Kutjeva također je dodijeljeno plemstvo te naslov baruna 1912. godine. Obitelj Lobe koja se preselila iz Požege u Novu Gradišku, 1913. godine također je uvrštena u maticu plemstva.

Do sredine 19. st. pojam građanstva odnosio se na društveni stalež, no od sredine 19. st. i oblikovanja modernog građanstva taj pojam počinje se odnositi na društvenu klasu. Staleško građanstvo, kao kolektivni feudalac, uživalo je određena feudalna prava koja se 1848. godine ukidaju, a pojedinci su morali ispuniti određene uvjete ukoliko su željeli status građanina slobodnog kraljevskog grada. Građanstvo u drugoj polovici 19. st. možemo podijeliti na građansku inteligenciju i privredno građanstvo (buržoazija). Oba sloja imala su svoju elitu. Elita građanske inteligencije obuhvaćala je profesore, liječnike, pravnike i tehničku inteligenciju (inženjeri i mjernici). U manjim sredinama, profesorima možemo dodati i učitelje pučkih škola. Jasno da je pravna inteligencija bila najbrojnija, a pravnici su mogli obnašati niz zanimanja u upravi (javni bilježnici, suci i sl.). Elita privrednog građanstva uključivala je imućnije trgovce, bankare, industrijalce, poduzetnike te dio obrtnika.

Kad gledamo malu sredinu, kao što je bila Požega, gradska uprava i gradska skupština sačinjavale su zbir elite građanstva. Među izbornicima je bilo sitno plemstvo, ali i građanska inteligencija, prije svega pravnici, te lokalni privrednici, poduzetnici i trgovci kojima je, zbog poslovnih razloga, itekako bilo važno sudjelovati u vlasti i donošenju odluka. Obitelj Thaller naročito se istaknula svojom političkom djelatnošću, a Vatroslav Thaller, liječnik, zbog svojih zasluga dobio je i plemićki naslov. Thallerima treba pribrojiti i obitelji Balog, Lobe, Rosenberg, Virag i druge koje su obnašale dužnosti u magistratu. Ravnatelji škola, gimnazijski profesori, učitelji pučkih škola i školski nadzornici također su dio elitne klase: Poljak, Mazek, Balog, Kempf i drugi. Iako tehničke inteligencije nije bilo mnogo, mjernik Vilim Just koji je djelovao u Požegi, ostavio je značajan trag u životu grada i županije.

Privredno građanstvo moralo je ispunjavati visoke zahtjeve zbog kojih i jesu bili pripadnici društvene elite. Osim školovanja i poznavanja po nekoliko jezika, morali su njegovati poslovnu kulturu te ozbiljno i odgovorno pristupati poslu i poslovnoj suradnji, kako ne bi dovodili u pitanje vlastitu vjerodostojnost sumnjivim načinima stjecanja bogatstva. U starijoj generaciji izdvajaju se dva sloja. Najbogatiji počinju oponašati način života plemstva kao stare elite, no velika većina u stvari uživa udoban život i socijalni ugled bez luksuza i razmetanja. Mlađa generacija ipak teži raskošnijem životu budući da su njihovi očevi već postavili temelje, a načinom života sve više se približavaju plemstvu kao staroj eliti pa se s njima i socijaliziraju.²³ Sredinom 19. st. trgovački sloj činio je 2,82% građana Požege, a još je važnije napomenuti da je njihov imetak bio veći od imetka plemića. Bili su organizirani u poseban ceh te su ulazili i u izbornike grada Požege, a u trgovini su prednjačili pravoslavni i Židovski trgovci.²⁴ Za razliku od Jankovića, kao pripadnika stare aristokratske elite, njima nasuprot stoji obitelj Turković kao dio nove građanske elite. Turkovići su slijedili upravo navedenu uzlaznu putanju nakon kupnje Kutjeva 1882. godine te se približavali staroj eliti sve dok im konačno 1912. godine nije dodijeljen naslov baruna. Na isti način se uzdizala i obitelj Lobe koja je kupila plemićku titulu. Najistaknutija građanska obitelj su bili već spomenuti Thalleri, a uz njih obitelji Kušević, Hecht, Lerman i drugi. Za razliku od plemićke elite koja je hrvatskoga porijekla i katoličke vjere, građansku elitu činili su građani drugih nacionalnosti i vjeroispovijesti. Privredničko građanstvo također je sudjelovalo u obnašanju političkih dužnosti (obitelj Lobe) onoliko koliko ih se to ticalo budući da im je prioritet ipak bilo njihovo poslovanje.

Treća sastavnica društvene elite u Požeškoj županiji bilo je svećenstvo koje se regrutiralo iz prethodno navedenih društvenih slojeva. S obzirom na vjeroispovijesti zastupljene u županiji, prije svega je riječ o katoličkom svećenstvu, a onda o pravoslavnom te o židovskim rabinima. Svećenstvo je samim svojim poslanjem bilo usmjereno na narod, a kako je vjera imala važnu ulogu u tradicionalnom društvu, svećenici su bili vrlo poštovani i ugledni. Među katoličkim svećenstvom elitu su činili gradski župnici i kapelani. Viših crkvenih dostojanstvenika u Požeškoj županiji nije bilo. Osim njih u elitu su spadali i redovnici, prije svega u narodu vrlo omiljeni franjevci te neki drugi redovi, poput isusovaca, koji su se kratko zadržali. Međutim, i među redovnicima treba razlikovati one koji su ugledniji. Među franjevcima će svakako značajniji biti Kajo Agjić ili Josip Kovačević koji su

²³ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007), 233-235.

²⁴ Potrebica, „Požega i Požeština“, 92.

se istaknuli kulturnom, prosvjetnom i izdavačkom djelatnošću. Ne samo što su brinuli za duševno stanje naroda i njegov vjernički život, svećenici su bili politički aktivni, naročito među narodnjacima slijedeći Strossmayera, a usto su bili i članovi različitih državnih, županijskih i gradskih delegacija. Kao obrazovani ljudi, bili su prosvjetitelji puka te pučki učitelji. Isto tako brinuli su se i za narodnu baštinu te kulturne spomenike. Cjelokupna njihova djelatnost, kao i sam poziv te značenje vjere, utjecali su na to da budu dio društvene elite. Osim toga, Crkva je također do 1848. godine bila feudalac, stoga je postojalo i materijalno zaleđe koje je svećenstvu omogućavalo bolji standard života.

Pravoslavni prote i židovski rabini imali su doduše isto poslanje kao i katoličko svećenstvo, no ne i isti status. S obzirom da su kasno ostvarili građanska prava, nisu imali isti društveni ugled i utjecaj u društvu, osim u svojim vjerskim zajednicama. Pravoslavno svećenstvo nije bilo obrazovano kao katoličko, a pravoslavno stanovništvo nije imalo isti životni standard stoga nije moglo u tolikoj mjeri kao katolici podupirati svoju crkvu i svećenika. Osim toga, kao što je već istaknuto, Crkva je bila feudalac te je imala vlastite posjede koji su donosili prihode, dok to nije bio slučaj s pravoslavnim crkava. Pakrački vladika bio je najviši predstavnik pravoslavne crkvene hijerarhije u Požeškoj županiji. Židovi su bili u drugačijoj situaciji utoliko što su, unatoč kasno dobivenim građanskim pravima, imali materijalno zaleđe zbog trgovačkih djelatnosti kojima su se bavili pa su mogli financirati svoje male židovske zajednice te podizati sinagoge i graditi škole, ali problem je bio nedostatak rabina. Za razliku od Zagreba u kojemu je bio zamjetan sukob između dvije struje židovstva, reformista i ortodoksnih, u maloj sredini kakva je bila Požega, nije dolazilo do sukoba.

4. POLITIČKA ELITA

Politička elita u ovome poglavlju obuhvaća činovnike na najvažnijim dužnostima u Požeškoj županiji, zastupnike na saborima i dužnosnike u Zemaljskoj vladi te požeške gradonačelnike. Kada govorimo o županijskoj razini vlasti, elitu čine veliki župan, podžupani, bilježnici, veliki suci i kotarski suci. Kako su najvažniji županijski činovnici dužnosti obavljali u gradu Požegi, iz toga razloga u elitu su uključeni i gradonačelnici koji su u sjedili u županijskoj skupštini, a česta je situacija bila i da činovnici iz gradske vlasti prelaze u županijsku i obratno.

Navedene dužnosti popunjavale su se na različite načine, bilo vladarevim imenovanjem, imenovanjem velikog župana ili glasovanjem među izbornicima. Velikog župana imenovao je vladar, a sam veliki župan nakon uvođenja u službu imenovao je određene dužnosnike. Druge dužnosti, podžupani i bilježnici, birane su među kandidatima na županijskim skupštinama prilikom obnove vlasti, dok su kotarski suci imenovani u malim županijskim skupštinama. Takve vladajuće elite ovisile su o aktualnoj vlasti te su se mijenjale s promjenom zemaljske politike, što se češće događalo šezdesetih i sedamdesetih godina. Nakon učvršćenja nagodbenog režima, promjene nisu bile toliko česte.

Problematika političke elite u ovome poglavlju promatrat će se na tri razine, od najviše do najniže. Prije svega, bit će riječi o ulozi požeške političke elite na državnoj i zemaljskoj razini (na saborima i u odjelima Zemaljske vlade). Nakon toga fokus prelazi na aktivnost političke elite na županijskoj razini s naglaskom na velike župane koji su bili najviša lokalna instancija vlasti. Posljednji dio poglavlja usredotočuje se na gradsku elitu, ponajprije na gradonačelnike grada Požege.

4.1. Požeška politička elita u visokoj politici

Nakon ratnih poraza i sve glasnijih zahtjeva za federalističkim preuređenjem Monarhije, Franjo Josip I. proglašava novi ustav u listopadu 1860. godine kojim ukida neoapsolutizam, a ponovno se omogućuje rad zemaljskih sabora pa ban Šokčević s tom svrhom saziva Bansku konferenciju. Požešku županiju predstavljao je grof Julije Janković te

predložio osnivanje deputacije koja bi vladaru uručila predstavku s hrvatskim zahtjevima.²⁵ Nakon konferencije, 1861. godine sazvan je Hrvatski sabor po izbornom redu iz 1848. godine, a Požešku županiju i grad Požegu zastupali su grof Julije Janković, Miroslav Kraljević i Svetozar Kušević. Janković i Kraljević izabrani su i na važne dužnosti: Janković je s barunom Dragutinom Kušlanom izabran za potpredsjednika Sabora, dok su Kušlan i Kraljević vladaru uručili saborsku adresu.²⁶ Na temelju rasprave o državnopravnom odnosu Trojedne Kraljevine prema Ugarskoj, oblikovale su se prve političke stranke, a Janković i Kraljević priklonili su se unionistima.²⁷ Poučeni iskustvom, bili su nepovjerljivi prema politici Beča te u savezu s Ugarskom vidjeli manje zlo. Janković smatra kako treba „zahvaliti savezu s Ugarskom, da je ustavna neodvisnost, kako smo tečajem vremena oslabili, ostala i nama sačuvana proti sugtim navalama bečkog apsolutizma.“²⁸ Tu neovisnost treba i dalje očuvati „jer ne družimo se mi sa Ugarskom radi materijalnih koristi, već se družimo radi uzvišenije ideje, radi sačuvanja naše slobode i našega zajedničkog ustava“²⁹ kako ga je Miroslav Kraljević nadopunio. To bi ipak trebao biti „uvjetni savez“ u kojemu bi Ugarska trebala priznati Hrvate kao politički narod. Grof Janković to stajalište iznio je u veljači 1861. godine u govoru prilikom ustoličenja za velikog župana. „U budućem savezu našem s Ugarskom, želim, da mi jedno i isto zakonotvorstvo, ali samo kao kopču sjedinjenja našeg imamo, ali da narodnost našu kao nedotakljivu svetinju, bez koje i najslobodniji narod robom postaje, zadržimo si i čuvamo; pa da nam zahtijevati valja, da osim toga što bi nam se narodnost pripoznala i ujamčila – ista nigdar više nedotakne, niti u pitanje stavi, još manje povriedi, i da se stalna domaća uprava našim rukama i domaćem saboru povjeri i izruči.“³⁰

Kraljević je na tom Saboru izrazio nezadovoljstvo što se u ugarskim zakonima spominje samo Kraljevina Hrvatska, a ne i Kraljevina Slavonija kao ravnopravna sastavnica Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.³¹ Ideja slavonsstva jasnije se oblikuje u njegovu časopisu *Slavonac* (1863.-1865.). Kraljevićevo slavonsstvo ide za time da se brane zajednički interesi Trojedne Kraljevine, ali da se isto tako uvažavaju interesi i posebnost triju

²⁵ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman i Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 16-19. Kempf, *Požega*, 298.

²⁶ Kempf, *Požega*, 301. Zanimljivo je da im je u Budimpešti, pri povratku iz Beča, priređen svečani doček budući da su Mađari podržavali neke ideje iz hrvatske adrese. Prilikom kazališne predstave, na pozornici se, usred Budimpešte, pojavila i hrvatska trobojnica.

²⁷ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 129-130. Kempf, *Požega*, 301.

²⁸ Kempf, *Požega*, 302.

²⁹ Kempf, *Požega*, 302.

³⁰ Kempf, *Požega*, 299.

³¹ Kempf, *Požega*, 302.

ravnopravnih kraljevina.³² U *Slavoncu* je bilo govora i o hrvatsko-srpskom proturječju³³ koje se nastojalo prevladati slavonskim regionalizmom jer „samo u velikoj zajednici Srbah i Hrvatah može iz nas šta biti; inače sav će nam trud biti badava, niti će nas itko od sigurne propasti spasiti.“³⁴ Naime, Kraljević je slavonstvo povezivao s teritorijem regije Slavonije koja je obuhvaćala stanovništvo različitih vjeroispovijesti, stoga je vjersko podvajanje bilo prepreka njegovoj ideji. Doduše, nije uvijek mislio na cijelu regiju. Prilikom rasprava o gradnji željeznice, zastupao je isključivo interese Požeške županije i Požege.³⁵ Slavonstvo se očitovalo i prilikom organiziranja gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine kada je *Slavonac* zaprijetio kako Slavonija neće poslati izlagače ukoliko se u nazivu izložbe izostavi slavonsko ime.³⁶ Naziv izložbe je promijenjen, a Požeška županija poslala je najbolje predstavnike odabrane na lokalnoj izložbi godinu dana ranije.

Nakon što je tri puta odgađan zbog usklađivanja politike između Austrije i Ugarske, Sabor je ponovno sazvan 1865. godine, a Jankoviću i Kraljeviću priključuju se Benjamin Kraljević, Filip Thaller i Miroslav Špun-Stričić. Dok su braća Kraljević i grof Janković bili unionisti, veliki župan Miroslav Špun-Stričić bio je član Samostalne narodne stranke. Paralelno s teškom unutarnjom političkom situacijom, Austrija je bila u ratu protiv Pruske 1866. godine u kojemu su sudjelovali i požeški mladići pa se znalo da se „negdje daleko bije krvav rat“³⁷ koji je pospješio sklapanje nagodaba. Kada su pregovori oko Austro-ugarske nagodbe bili pri kraju u veljači 1867. godine, dogovarala se krunidba Franje Josipa I. u Budimpešti. Grof Janković poštovao je odluku Sabora koji je odlučio da službenu delegaciju neće slati, no gradovi i županije poslali su svoje predstavnike pa su krunidbi nazočili veliki župan Miroslav Špun-Stričić i gradonačelnik Filip Thaller.³⁸ Krajem 1867. godine održani su novi izbori, a u novom sazivu unionisti, uključujući i požeške, razilaze se te se izdvaja manjina koja zahtijeva više financijske i političke autonomije za Hrvatsku. Činili su ju Jovan Živković, barun Lazar Hellenbach, Ignjat Brlić, a najvažniji član bio je grof Janković. Dok Janković zahtijeva da Hrvatska nadzire svoje poreze, Kraljević, član većine, pozdravlja što je

³² Iskra Iveljić, „O nekim vidovima slavonstva u časopisu 'Slavonac',“ *Historijski zbornik*, XL (1) (1987): 154-155.

³³ *Slavonac: zabavno-poučni list*, ur. Miroslav Kraljević (Požega: Tiskom Miroslava Kraljevića, 1863-1865), 1 (1863): 12. U rubrici *Seoski knez* Kraljević je simbolično opisao svađu trojice dječaka o jeziku kojim govore – slavonski, hrvatski ili srpski.

³⁴ *Slavonac*, 2 (1863): 15.

³⁵ Iveljić, „O nekim vidovima slavonstva“, 147-148.

³⁶ *Slavonac*, 2 (1863): 15. *Slavonac*, 11 (1863): 173.

³⁷ Franjo Ciraki, *Bilježke 11. rujna 1903. – 7. veljače 1912. Zapisci 1847.-1867.*, prir. Helena Sablić Tomić (Požega: Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Grad Požega, 2004), 590.

³⁸ Potrebica, „Požega i Požeština“, 102. Kempf, *Požega*, 306. Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 28-30.

školstvo zadržano u autonomnim poslovima. Sabor je u siječnju 1868. godine izabrao regnikolarnu deputaciju u kojoj su bili grof Janković, Brlić i Živković, no u njoj je prevladalo mišljenje većine unionista predvođenih Antunom Vakanovićem. Nakon pregovora prihvaćen je ugarski nacrt teksta koji je vladar sankcionirao, a, s dodatkom Riječke krpice, Hrvatski sabor proglasio 18. studenog 1868. godine.³⁹

U jeku proglašenja Njemačkog Carstva 1871. godine, odvijali su se osjetljivi pregovori vladara i Češke pa je sazivanje Hrvatskog sabora, u kojemu većinu čine protivnici Nagodbe i dualizma, opet odgađano. Pregovori s Česima propadaju pa od kraja 1871. godine započinje učvršćenje dualizma.⁴⁰ Sabor je konačno otvoren u siječnju 1872. godine, a Požegu je zastupao Filip Thaller, dok je Miroslav Kraljević sada nastupao kao virovitički veliki župan. U tijeku su bili i pregovori glede revizije Nagodbe u kojima je Ugarska odbila hrvatske prijedloge, a hrvatska deputacija pristala je na neznatne izmjene. Nakon što je 1873. godine Sabor prihvatio reviziju Nagodbe, vladar je trebao imenovati novoga bana. Banska čast prvo je bila ponuđena unionistima iz redova aristokracije: grofu Ladislavu Pejačeviću i grofu Juliju Jankoviću, nekadašnjem požeškom županu. Janković bansku čast nije prihvatio jer se u to doba polako povlačio s hrvatske političke scene. Ujedno je postupno rasprodavao slavonska imanja i pripremao se za odlazak u Ugarsku, stoga se nije htio obavezati na nove političke dužnosti. Nakon što je i Pejačević odbio, vladar je banom imenovao Ivana Mažuranića.⁴¹ U prve dvije godine mandata razvio je bogatu reformsku djelatnost kojom je nastojao preobraziti Hrvatsku u modernu građansku državu u skućenim nagodbenim okvirima. Treba imati na umu da te reforme nisu posebnost hrvatskoga zakonodavstva, nego dio širih liberalnih procesa koji su se odvijali u ostatku Monarhije. Novim zakonima modernizirani su uprava i sudstvo te poboljšana građanska prava (sloboda okupljanja i tiska, ravnopravnost Židova) dok su uređenje odnosa između vlastele i bivših kmetova kočili golemi interesi ugarskih veleposjednika pa ugarska Vlada nije dopuštala da se ti problemi u Hrvatskoj rješavaju brže nego u Ugarskoj – osim zadruga, čije raspadanje je zakonski regulirano.⁴² Pravni stručnjak Napoleon Špun-Stričić, sin požeškog velikog župana Miroslava, istaknuo se u reformi sudstva. Sastavio je Zakon o ukidanju okova; Zakon o uvjetnom dopustu kažnjenika te Zakon o uvođenju novoga kaznenog postupka. Špun-Stričić obnašao je dužnost državnog nadodvjetnika, a istovremeno je bio profesor za kazneno pravo i pravu filozofiju na akademiji,

³⁹ Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 38-42. Kempf, *Požega*, 307-308. Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 230.

⁴⁰ Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 47-48.

⁴¹ Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 69-74. Kempf, *Požega*, 310.

⁴² Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 84-88.

kasnije na Zagrebačkom sveučilištu. U svojoj pravničkoj karijeri imenovan je 1882. godine kraljevskim septemvirom.⁴³

Područje na kojemu su se osobito istaknuli Požežani bila je prosvjeta. Predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu od 1872. do 1881. godine bio je Pavao Muhić, dok je njegove pravničke poslove vodio Napoleon Špun-Strižić. S njima je surađivao Janko Jurković koji je od 1871.-1874. godine bio tajnik Odjela te član povjerenstva koje je pripremalo zakon za osnivanje trgovačkog učilišta. Jurkovićev najveći doprinos je *Zakonska osnova ob ustroju pučkih učiona i preparandija za pučko učiteljstvo* iz 1874. godine – zakon koji je modernizirao hrvatsko školstvo. Njime su djeca bila obavezna pohađati pučke škole s opetovnicom, a nadzor nad školama s vjerskih institucija prelazi na novoosnovane školske odbore. Nakon uvođenja ovog zakona, Jurković je od 1874. do 1877. godine bio zemaljski školski nadzornik pučkih i srednjih škola.⁴⁴ U saborskim sazivima od 1875. godine Petar Maljevac i Vatroslav Bunjik zastupali su Požegu i Požešku županiju. Iste godine tajnik Zemaljske vlade postao je Požežanin Josip Eugen Tomić.⁴⁵ Drugu polovicu sedamdesetih godina obilježio je ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. godine, a situacija je razriješena Berlinskim kongresom 1878. godine koji Austro-Ugarskoj Monarhiji daje mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Neposredni sudionik ovih događaja bila je i Požeška županija, o čemu će biti riječi na drugom mjestu. Nakon otezanja s revizijom financijske nagodbe i sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom, kao i zbog ugarskog pritiska, mađarizacije i kršenja Nagodbe, Mažuranić podnosi ostavku.⁴⁶

Narodni pokreti koji su obilježili početak banovanja Khuen-Héderváryja, u Požeštini nisu bili intenzivni kao u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Godine 1883. godine osjećala se nervoza zbog ugarskog pritiska i povećanja poreza, ali do vojne intervencije došlo je samo u Novoj Gradiški gdje je zbačena mađarska zastava dok u Požegi izgreda nije bilo budući da nije bilo ni dvojezičnih grbova. U saborskim sazivima za vrijeme Khuenova mandata Požešku županiju i grad zastupali su Benjamin Kraljević, Filip Thaller, Ante Mojsinović, Vatroslav Bunjik i Armin Pavić koji je razvio bogatu političku djelatnost. Osim u Hrvatskom saboru, od 1886. godine bio je zastupnik u zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru, a od 1895. godine član je i državne delegacije. Godine 1896. imenovan je predstojnikom Odjela za bogoštovlje i

⁴³ Kempf, *Požega*, 640.

⁴⁴ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 231. Kempf, *Požega*, 616-619. Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 87.

⁴⁵ Kempf, *Požega*, 394.

⁴⁶ Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 89-95.

nastavu, nastavljajući tako niz Požežana koji su se istaknuli uspješnim radom u tom Odjelu. Josip Eugen Tomić nastavlja svoj rad u Vladi na dužnosti savjetnika od 1889. godine, a početkom 20. st. postaje banski savjetnik. Požeškim političarima u Hrvatskom saboru od 1882. godine pridružuje se gradonačelnik Franjo Ciraki, a od 1893. do 1906. godine bio je i zastupnik zajedničkog Hrvatsko-ugarskog sabora.⁴⁷

Požeška politička elita bila je aktivna u visokoj politici u svim institucijama vlasti: sudjelovanjem na Banskim konferencijama, Hrvatskom saboru, zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru te u različitim odjelima Zemaljske vlade. Prilikom stvaranja prvih stranaka u Saboru, požeški sugrađani bili su u oprečnim taborima te nudili različita rješenja na goruće probleme, a jedno od rješenja bilo je i slavonsstvo koje je ponudio Miroslav Kraljević. Dok je Kraljević zastupao lokalne interese (željeznica, povišenje Požeške gimnazije) na saborskim sjednicama, grof Janković bio je u delegacijama koje su rješavale pitanja od interesa čitave Banske Hrvatske te se prilikom sklapanja Nagodbe priklonio manjini koja je bezuspješno nastojala osigurati nešto širu autonomiju. Osim aktivnosti u Hrvatskom saboru, Požežani Armin Pavić i Franjo Ciraki, istaknuli su se i u zajedničkom saboru u Ugarskoj. Kad je riječ o Zemaljskoj vladi u Zagrebu, požeški zastupnici najaktivniji su u Odjelu za bogoštovlje i nastavu gdje su ostvarili bogat doprinos modernizaciji obrazovnog sustava u Banskoj Hrvatskoj, pri čemu posebno valja istaknuti Janka Jurkovića iz čijeg pera je i potekao novi zakon. Djelatnost Požežana je u tom Odjelu nastavljena i do početka 20. st. s mandatom Armina Pavića.

Spomenimo ovdje još i Dragutina Lermana, koji je bio guverner Istočnog Konga (pokrajina Kwango) u službi belgijske vlade. Po struci trgovac, boravio je jedno vrijeme u Karlovcu gdje je učio francuski i engleski jezik te čitao brojne putopise i povijesna djela. Godine 1882. Lerman je boravio u Bruxellesu te se gdje je Društvo za istraživanje Gornjeg Konga (*Comité d'Etudes du Haut Congo*) regrutiralo članove za ekspediciju u Africi koju je vodio britanski istraživač Henry Morton Stanley. Lerman je primljen na tri godine u ekspediciju kao najmlađi član. U Kongu je boravio, s prekidima, od 1882. do 1896. godine te je uz putopisne zapise prikupio i zbirku plemenskih predmeta. S obzirom da je svladao

⁴⁷ Kempf, *Požega*, 398-399. Julije Kempf, *Moja požeška sjećanja* (Požega: Matica hrvatska, Ogranak Požega, 1996), 130. Kempf, *Požega*, 620-625. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 232-233. Kempf, *Požega*, 400-401.

domorodački jezik, sudjelovao je kao prevoditelj i posrednik u pregovorima. Belgijski kralj Leopold II. odlikovao ga je 1890. godine medaljom za zasluge.⁴⁸

4.2. Županijska politička elita

Velike župane imenovao je vladar na prijedlog bana iz redova lokalnoga plemstva. Ukoliko nije bilo prikladnih kandidata iz lokalnoga činovničkoga plemstva, imenovani su činovnici koji su bili na dužnostima u središnjim institucijama vlasti, a događalo se i obrnuto da je požeško plemstvo imenovano velikim županima u drugim županijama. Imenovanja su ovisila o političkim prilikama ne samo u Hrvatskoj, nego i odnosu između dvaju središta moći u Monarhiji: Beča i Budimpešte.

Uvođenjem Listopadske diplome 1860. godine, obnavljaju se županije koje su svedene na opseg iz 1848. godine te im je vraćena samouprava. Dijelile su se na okružja, a ovi na kotare koje je sama županija određivala. Vlast su obnašali veliki župan, dva podžupana, županijska skupština te županijski činovnici koje je birala skupština. Skupštinu su činili birani općinski zastupnici, najimućniji poreznici, uglavnom iz redova lokalnog plemstva, te predstavnici crkve i intelektualci. Županije su usto imale i sudsku nadležnost (Kr. županijski sudbeni stol). Ovakvo uređenje bilo je odraz prijelaznog razdoblja u kojemu se institucije novoga građanskoga društva prepliću s feudalnim zakonima i običajnim pravom.⁴⁹ Prilikom ove obnove iz Požeške županije izuzeti su kotari Virovitica, Slatina i Voćin, a pripojena joj je Kutina. Kotar Pleternica nakratko je obnovljen, ali je uskoro dokinut i podijeljen između požeškog i bekteškog.⁵⁰ Vladar je županom imenovao grofa Julija Jankovića, „ljubimca cijele županije“⁵¹, koji je 18. veljače 1861. godine svečano uveden u vlast. Podžupana, velikog bilježnika, odvjetnika, blagajnika, velike suce, kotarske suce i pristave birala je skupština tajnim glasovanjem, a ostale činovnike, uglavnom pomoćnike prethodno navedenima (izuzev mjernika, liječnika, ranarnika te veterinara), imenovao je veliki župan. Domaće činovničko plemstvo i stare požeške obitelji vraćaju se u županijsku vlast pa su Petar pl. Maljevac i Miroslav pl. Kraljević izabrani su za podžupane, a Vatroslav pl. Bunjik postao je veliki

⁴⁸ Aleksandra Sanja Lazarević, „Dragutin Lerman – Požežanin (1863-1918)“, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 4-5 (1986): 71-77. Kempf, *Požega*, 632-633.

⁴⁹ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 41-43. Kempf, *Požega*, 301. Dragutin Pavličević, „Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.“ u *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević (Zagreb: Školska knjiga, 1996), 83.

⁵⁰ Ciraki, *Bilježke*, 555.

⁵¹ Kempf, *Požega*, 298.

bilježnik. Dužnosti kotarskih sudaca također je obnašalo lokalno činovničko plemstvo (Benjamin pl. Kraljević, Skender pl. Poša, Dragutin pl. Tucić) kojemu se u vlasti priključuju građanske obitelji (Nikola Thaller, Leopold Itlinger) dok članovi starih požeških plemićkih obitelji (Kovačić, Peičić, Mračić, Adudić) obnašaju ostale činovničke dužnosti. U vlast ulaze još i ojačale građanske obitelji koje su s prethodno navedenima bile povezane obiteljskim, bračnim i poslovnim vezama. Aleksandar Virag je 1861. godine imenovan podbilježnikom županije, kasnije i kotarskim sucem, ne samo zbog svojih sposobnosti, nego i zahvaljujući srodstvu s obitelji Peičić. „Vodeće osobe koje pokreću ukupni život u Požegi“⁵² tih godina bili su Miroslav Kraljević i Miroslav Špun-Stričić razvijajući bogatu kulturnu i političku djelatnost u gradu i županiji.⁵³

Kad je županija počela braniti svoju samoupravu nakon oživljavanja političkog života, dolazi do smjene velikog župana pa je već 24. listopada 1861. godine Miroslav pl. Špun-Stričić imenovan novim županom, koji je kao narodnjak i član režimske većine, trebao organizirati činovništvo koje bi podržavalo proaustrijsku politiku nasuprot unionističkoj. Istovremeno je Svetozar pl. Kušević, vlastelin iz Blacka, imenovan županom Srijemske županije.⁵⁴ Politička aktivnost Požeške županije bila je vrlo intenzivna od 1860. do 1870. godine što pokazuju zaključci⁵⁵ županijske skupštine. Velika skupština raspravljala je aktualna pitanja u županiji, dok je mala skupština imenovala i premještala činovnike. Županija se žalila Hrvatskoj dvorskoj kancelariji zbog ukidanja nekih njezinih zaključaka te upućivala zahtjeve da činovnici ne plaćaju dohodarinu i da se u bogoslužje uvede slavenski jezik. Isto tako je i odbila prikupljati protuustavne poreze i novačenje vojnika. Osim toga raspravljalo se i školskim pitanjima, a od 1864. godine ponajviše od željezničkim pitanjima i gospodarskoj izložbi.⁵⁶

Uoči sklapanja nagodaba, 1867. godine imenovan je i novi veliki župan, unionist Miroslav Kraljević, a povod za smjenu Špuna-Stričića odbijanje je Požeške županije provesti odredbu o općoj vojnoj obavezi. Kraljević se kao veliki župan i dalje zalaže da Požeština dobije željeznicu te da se gimnazija promakne u status više gimnazije. Za njegova mandata, radi proračunskih ušteda, ukinuta je dužnost drugog podžupana te pravo činovnika na osobne

⁵² Potrebića, „Požega i Požeština“, 101.

⁵³ Kempf, *Požega*, 298-300. Kempf, *Požega*, 303. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 229. Ciraki, *Bilježke*, 555-556. Ciraki, *Bilježke*, 560.

⁵⁴ Kempf, *Požega*, 303. Šidak, Gross, Karaman i Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 16. Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 177-178.

⁵⁵ *Slavonac*, 18 (1863): 286-287. Zaključke skupština javnosti je podnosio Kraljević u *Slavoncu*.

⁵⁶ Kempf, *Požega*, 304-305.

vojnike. Na vodećim dužnostima županije ostaju gotovo isti činovnici, ali dolazi do promjena među kotarskim sucima koji su premješteni iz jednog kotara u drugi, ili imenovani na više dužnosti u županiji. Ta dužnost je ujedno bila i prva stepenica u političkoj karijeri mlađih članova lokalne političke elite pa je i to razlog čestih promjena. Benjamin pl. Kraljević iz Pakraca prešao je u Požegu, Dragutin pl. Tucić bio je na dužnosti u Kutinu i Pakracu, a Aleksandar pl. Poša premješten je u Pleternicu, dok su novoimenovani suci bili Aleksandar Gayer, Josip Paul i Aleksandar Virag. Mandat Miroslava Kraljevića obilježila je prije svega Hrvatsko-ugarska nagodba koja je Požeškoj županiji donijela gospodarsku stagnaciju. Investicije, koje su ovisile o odobrenju Ugarske, nisu stizale, domaće građanstvo bilo je financijski preslabo za ulaganja, a projekti izgradnje željeznice su odgođeni na trideset godina čime važnost Požege opada dok jačaju Osijek, Vinkovci, Vukovar i Brod s boljim prometnim i ekonomskim potencijalom.⁵⁷

Sedamdesetih godina smjenjuje se nekoliko velikih župana koji se suočavaju s velikim političkim i ekonomskim izazovima, upravnim reformama i gospodarskom krizom 1873. godine koja je potaknula agrarnu krizu. Nova imenovanja proglašena su u siječnju 1870. godine. Petar Maljevac, do tada podžupan, imenovan je velikim županom u Požegi, a Kraljević velikim županom Virovitičke županije u Osijeku čime prestaje njegova neposredna djelatnost u Požegi. Sredinom 1872. godine bilo je nemirno na stolici požeškog velikog župana. Silvin pl. Medunić bio je veliki župan svega 49 dana, no Maljevac je ponovno imenovan u kolovozu. Tako se dogodila zanimljiva situacija – cijela Slavonija 1872. godine bila je u rukama Požežana: Kraljević je bio veliki župan u Virovitičkoj županiji, Kušević u Srijemskoj, a Maljevac u Požeškoj. Za mandata Petra Maljevca, provedena je nova upravna reforma. Od 1870. godine županije su bile samostalni organi vlasti, no s ograničenim opsegom nadležnosti i malom političkom ulogom. Županijska skupština birala je upravljajući odbor koji je vodio poslove županije, a izvršnu vlast imao je magistrat županije⁵⁸. Skupštine su sastavljene od dvije trećine predstavnika općina, jedne trećine najimućnijih poreznika te najviših županijskih činovnika čime je povećan utjecaj vlade i činovništva, a izostaju predstavnici intelektualaca i crkve. Tako je županijska uprava postala produžena ruka Vlade jer je činovnike nije birala skupština, nego ih je imenovao župan tako da budu prikladni režimu – tada unionistima. S imenovanjem Ivana Mažuranića banom 1873. godine, događaju se nove promjene na čelu županija pa je Vatroslav Bunjik bio županski namjesnik sve do

⁵⁷ Kempf, *Požega*, 306. Kempf, *Požega*, 308-309. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 230.

⁵⁸ Pavličić, „Županije u Hrvatskoj“, 87. Podžupan, veliki bilježnik, 1 ili 2 podbilježnika, blagajnik, računovođa, liječnik, mjernik, arhivar te iz svakog kotara po jedan kotarski sudac.

ožujka 1875. godine kada na snagu stupa nova Mažuranićeva upravna reforma kojom je vladin savjetnik Ivan Vardian imenovan požeškim županom. Županija je podijeljena na pakračku i požešku podžupaniju koja je obuhvaćala je općine Pleternica, Bektež, Velika, Brestovac i Cernik. Podžupanije su obavljale političko-upravne poslove te izvršavale naloge Vlade i županije, a podžupanije sa sjedištem u upravnom sjedištu (Požeška podžupanija) vodili su sami veliki župani. Osim autonomnih poslova koje je dopuštala Nagodba, Vlada u Budimpešti mogla im je povjeravati i druge poslove⁵⁹. Županijske skupštine, koje su činili općinski izbornici i virilisti, rješavale su sporove između podžupanija i općina, razne upravno-političke poslove, posredovanja, predstavke i sl. Novost je odvajanje uprave i sudstva, a sudilo se na Kraljevskim sudbenim stolovima i na nižim kotarskim sudovima. Kraljevski sudbeni stol u Požegi obuhvaćao je kotare Požega, Daruvar i Pakrac, a njegov prvi predsjednik bio je Skender Kavić.⁶⁰

Bosanskohercegovački ustanak 1875. godine uvelike je utjecao na život županije koja je bila je neposredni sudionik ovih zbivanja budući da je bila na granici pa je prva mogla prihvaćati izbjeglice, a provodilo se i novačenje vojske te prikupljanje razne pomoći. Veliki župan Ivan Vardian bio je „jedan od najistaknutijih aktivista za pomoć ustanku u Hrvatskoj“⁶¹, a angažirao se i gradonačelnik Vatroslav Bunjik. Župan je redovno u *Obzoru* izvještavao o prikupljanju pomoći i trenutnoj situaciji, a u *Primorcu* se pisalo da „bosanski bjegunci nalaze u g. Vardijanu pravoga dobročinitelja i oca“⁶². Novi teret stanovništvu bila je okupacija Bosne 1878. godine jer se unovačena vojska skupljala u vojarnama u Pleternici, Kutjevu i Požegi, seljaci su morali organizirati prijevoz do Bosne, a stiže i novi val izbjeglica i ranjenika. Angažirale su se i ugledne požeške gospođe osnivajući *Gospojinski odbor* koji je financijski pomagao nesretnicima.⁶³ Ivan Vardian 1882. godine imenovan je zagrebačkim županom pa župansku dužnost preuzima podžupan Bude pl. Budisavljević upravo u doba narodnog pokreta i uvođenja komesarijata 1883. godine. Nakon smirivanja situacije u državi i

⁵⁹ Pavličević, „Županije u Hrvatskoj“, 90. Ustroj i arondiranje općina, izdavanje dopuštenja za promet nekretninama, određivanje općinskih nameta, uzimanje zajma, riješavanje prijevora između općina, nadzor nad općinskim odborima, izbor zastupnika u županijsko vijeće, izvođenje javnih radova, građevina, prometnica i sl.

⁶⁰ Kempf, *Požega*, 309-310. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 43. Đuro Kuntarić, „Sudstvo Požeške kotline“, u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 267-268. Pavličević, „Županije u Hrvatskoj“, 87-90.

⁶¹ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 231.

⁶² Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 231.

⁶³ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 231-232. Kempf, *Požega*, 394-395.

imenovanja novoga bana Khuen-Héderváryja, pristupilo se uređenju županijskih vlasti pa je požeškim županom imenovan Dragutin Gvozdanović Grabarski 1884. godine.⁶⁴

Mandat Dragutina Gvozdanovića Grabarskog obilježilo je priključenje dijelova teritorija razvojačene Vojne krajine, novo uređenje županija 1886. godine te posjet Franje Josipa I. 1885. godine. Nakon priključenja razvojačene Vojne krajine 1886. godine provedena je nova reforma uprave – šesta po redu od 1850. godine. Požeška županija proširila se prema jugu na kotare Brod, Nova Gradiška i Novska, a Kutina je pripojena Bjelovarsko-križevačkoj županiji. Time su uspostavljene nove granice koje su se zadržale do 1918. godine. Slobodni kraljevski gradovi Požega i Brod, potpali su pod županijsku upravu zbog čega se Požega bunila i bezuspješno slala predstavke vladaru 1885. godine.⁶⁵ Ukinute su podžupanije, a uvedena podjela na kotare i općine. Požeška županija podijeljena je na požeški, brodski, novogradiški, pakrački, daruvarski i novski kotar. Velikog župana imenovao je kralj na prijedlog bana, a on je bio predstavnik izvršne vlasti i osoba po volji Vladi. Podžupan je bio na čelu županijske oblasti te zadužen za njezine upravne poslove, za provođenje skupštinskih zaključaka, izvještava o stanju uprave u županiji i sl. Obojica su bili odgovorni Zemaljskoj vladi, a ne županijskoj skupštini. Dva puta godišnje sazivaju se županijske skupštine, a čine ih izabrani članovi i veleporeznici⁶⁶, tj. virilisti. Izabrani članovi birani su u kotarima svake treće godine na mandat od šest godina, a na 2000 stanovnika dolazio je po jedan zastupnik. Skupština je samo formalno imala samoupravno obilježje jer je Vlada mogla preko podžupana utjecati na izvršenje njezinih odluka. Uveden je županijski upravni odbor, a činili su ga veliki župan, podžupan, strukovni izvjestitelji (liječnik, inženjer, školski nadzornik, šumarski nadzornik, gospodarski izvjestitelj i porezni nadzornik) te šest izabranih članova. Uz njih je još postojala i kraljevska županijska oblast⁶⁷ na čijem čelu je bio podžupan, a imala je najšira upravna ovlaštenja te je bila posrednik između kotarskih oblasti i Vlade. Mandat Gvozdanovića Grabarskog potrajao je devet godina, a osim spomenutog vladarevog posjeta 1885. godine, veliki župan je 1891. godine bio domaćin i banu Héderváryju prilikom njegove

⁶⁴ Kempf, *Požega*, 311.

⁶⁵ Potrebića, „Požega i Požeština“, 107. *Požeški leksikon*, 243-244. Kempf, *Požega*, 399. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 232.

⁶⁶ Božena Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)“, u *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević (Zagreb: Školska knjiga, 1996), 104-105. Krajem godine verificacijski odbor analizirao je uplate poreza veleporeznika te na temelju toga sastavljao liste na županijsku skupštinu. Za intelektualce i slobodna zvanja uvjet za članstvo među virilistima bilo je plaćanje dvostrukog iznosa poreza.

⁶⁷ Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje“, 107. Nadležnost županijske oblasti: uzdržavanje mira i reda, provdaba zakona i uredbi vlade, pravo na korištenje oružane pomoći, rješavanje sporova između općina i kotara, poslovi građevne uprave u svojem djelokrugu, rješavanje problema glede izgradnje cesta, mostova, kanala, regulacije vodenih tokova, izdavanje različitih dozvola i sl.

službene inspekcije županije. Isto tako za mandata ovoga župana ponovno se javljaju glasovi o mogućoj gradnji željeznice kroz Požešku županiju pa su poduzimane i određene pripreme radnje.⁶⁸

Nikola Jurković, savjetnik Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade, imenovan je velikim županom u siječnju 1893. godine te ostao na dužnosti do 1907. godine. Osim redovnim županskim dužnostima, Jurković je ostao zapamćen po obnovi i uređenju interijera i eksterijera županijskih zgrada, pisarnice i stana velikog župana.⁶⁹ Ipak, njegov mandat obilježila su daleko važnije promjene: željeznica je došla do Požege 1894. godine, a godinu dana kasnije osnovana je škola Ratarnica, važna za napredak poljoprivrede Požeške kotline. Osim toga, sredinom devedesetih godina, zemlja konačno izlazi iz gospodarske krize što se osjeća i u Požeškoj županiji koja pravi industrijski razvoj doživljava tek uoči Prvog svjetskog rata.

Obitelji Kraljević, Peičić, Thaller, Maljevac, Bunjik i Stručić činile su „jaku koaliciju najprvih i najuglednijih obitelji u javnome životu našega kraja“⁷⁰ stoga je grof Janković prilikom restauracije županijske vlasti šezdesetih godina „išao na ruku ambicija tih obitelji“.⁷¹ Ovisno o političkoj situaciji, od sredine stoljeća župani su razvijali i različito intenzivnu političku aktivnost. Šezdesetih godina na vlasti se smjenjuju narodnjački i unionistički župani. Dok su narodnjački župani trebali organizirati činovništvo usmjereno proaustrijskoj politici i odano Dvoru, uoči Nagodbe imenuju se unionistički župani koji su trebali pripremiti teren za prihvaćanje i provođenje Nagodbe na lokalnoj razini. Isto tako, kao što je već rečeno, nakon 1860. godine politički život u županijama privremeno je oživio pa su i aktivnosti župana bile razvijenije te su išle za lokalnim interesima, što je ponekad dovelo do intervencije više instance vlasti koja je odluke poništavala. Sedamdesetih godina dolazi do smjene generacija požeških političara ulaskom mladih činovnika koji će obilježiti nagodbenu razdoblje u Požeškoj županiji, a još više u gradu Požegi. Karakteristično je bilo da činovnici prelaze iz gradske kuće u županijsku palaču i obrnuto te uz određenu naknadu obnašaju dvije dužnosti. Primjerice, Vatroslav Bunjik s mjesta županskog namjesnika izabran je za gradonačelnika Požege, a za vrijeme župana Vardiana bio je i podžupan u raspoloživosti. U vrhu županije još uvijek su prisutni članovi domaćih obitelji Kraljević, Ciraki, Brnić, Thaller, Peičić i Stručić.

⁶⁸ Kempf, *Požega*, 311-314. Potrelica, „Požega i Požeština“, 103. Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje“, 104-108.

⁶⁹ Kempf, *Požega*, 314-316.

⁷⁰ Ciraki, *Bilježke*, 556.

⁷¹ Ciraki, *Bilježke*, 555-556.

Takva situacija mijenja se s novim županom Dragutinom pl. Gvozdanovićem 1885. godine kada na podžupanska mjesta dolaze činovnici koji nisu bili iz redova lokalnih obitelji.⁷² Osamdesetih i devedesetih godina u Požeškoj županiji nije bilo političkih potresa i naglih društvenih promjena. Veliki župani koje predlaže ban Héderváry, predstavnici su vlasti koja njihovim imenovanjima osigurava održavanje svoga režima i nadzor nad cjelokupnom upravom, a to pokazuje i dužina njihovih mandata za razliku od prethodnih razdoblja kad su smjene bile česte.

4.3. Gradska politička elita

Za razliku od velikog župana, kojega je imenovao vladar, slobodni kraljevski gradovi samostalno su birali gradonačelnika pa je 1861. godine izabran Josip Prikelmajer, koji je tu dužnost obnašao i pedesetih godina. Prikelmajer je 1862. godine u Požegi ugostio biskupa Strossmayera, a 1865. godine organizirao proslavu 100. obljetnice proglašenja Požege slobodnim i kraljevskim gradom. U gradskom zastupstvu, uz stare požeške obitelji (Trnačić), sjedili su i građani pravoslavne vjeroispovijesti (Jefto Ilić), a u vlast ulaze nove i građanske obitelji. Prikelmajera 1866. godine nasljeđuje Filip Thaller na čijem primjeru možemo pratiti kako su se sinovi gradske elite postupno uspinjali u vlasti do najviših dužnosti. Filip je službu u gradu započeo tridesetih godina 19. st. vršeći pomoćne činovničke dužnosti, a potom postaje bilježnik, eksaktor, tajnik magistrata, 1861. godine kapetan i prvi vijećnik te konačno 1866. godine gradonačelnik. Usto je bio tumač požeške povijesti, prisjednik sudbenih stolova u Požeškoj, Križevačkoj i Varaždinskoj županiji, saborski zastupnik, član kraljevinskog suda te kraljevinski sudac. Za svoje zasluge primio je viteški križ Franje Josipa I. 1867. godine, a 1901. godine i odlikovanje *Signum laboris fideliter peracti*.⁷³

U Požegi možemo pratiti političku situaciju karakterističnu za male lokalne sredine. Za razliku od visoke politike u kojoj sudjeluje plemstvo, državno činovništvo, inteligencija i svećenstvo, u lokalnoj političkoj eliti zamjetna je prisutnost gospodarstvenika, ne samo u gradskim skupštinama već i na važnim dužnostima u gradskom magistratu. S obzirom da su političke odluke u gradu neposredno utjecale na njihovu poslovnu djelatnost, itekako su bili zainteresirani za donošenje odluka i sudjelovanje u vlasti. Osim u vlasti, neizostavna je njihova prisutnost prilikom različitih gradskih svečanosti kao i sudjelovanje u gradskim

⁷² Kempf, *Požega*, 310-312.

⁷³ Ciraki, *Bilježke*, 556. Kempf, *Požega*, 387-389.

deputacijama pa je, u lokalnoj sredini, bavljenje politikom bila stvar socijalnog prestiža i ugleda.⁷⁴ Kad je Franjo Josip I. 1869. godine stigao u Zagreb, u ime Požege pozdravila ga je deputacija u kojoj su uz gradonačelnika Thallera i druge dužnosnike, bili i trgovci Đoko Ilić i Spiridon Kušević.⁷⁵

Početak sedamdesetih godina, smjenjuje se nekoliko gradonačelnika zbog sukoba između gradskog poglavarstva i gradskog zastupstva zbog smanjenja broja zastupnika sa 60 na 12 protiv čega su se bunile stare požeške obitelji (Trnačić, Mračić). Gradsko zastupstvo podijeljeno je u dva izborna kruga, a drugi su činili najimućniji poreznici među koje su spadali istaknuti političari (grof Julije Janković, Miroslav pl. Špun-Strižić), stare požeške plemićke i obrtničke obitelji (Đuro pl. Stručić, Antun Kovačević), trgovci (Đoko Ilić), poduzetnici (Izidor Lobe), a važna je i prisutnost Židova koji su u Požegi redovito sudjelovali u gradskoj vlasti (Lobe, Lavoslav Rosenberg). To je pokazatelj kako se sastav lokalne vlasti u ovakvoj maloj sredini, prilagođava razvoju modernog građanskog društva. Stjepan Pavišić, koji je spadao u prvi, niži, izborni krug, izabran je za gradonačelnika 1873. godine, no zahvalio se na dužnosti pa ga je zamijenio Lavoslav Rosenberg. Mogli bismo reći kako je Požega ovom odlukom prednjačila u liberalnim procesima jer su dotadašnji gradonačelnici bili katolici, a osim toga, obitelj Rosenberg već je generacijama bila naseljena u gradu te uživala velik ugled, no Vlada u Zagrebu poništila je ovu odluku pa se Rosenberg nije dugo zadržao na dužnosti gradonačelnika, a Pavišić je ponovno je izabran za gradonačelnika. Za njegov mandat vezano je osnivanje Odbora za uređenje gospodarstvenih i financijskih odnošaja te kućanstva slob. i kr. grada Požege 1874. godine, kojim je predsjedao Pavišić, te Građevni i poljepšavajući odbor 1873. godine kojim je predsjedao Rosenberg. Uz njih postojali su još i neki drugi odbori.⁷⁶ Nakon što se Pavišić teško razbolio, privremeno ga je zamijenio Miroslav Špun-Strižić, a 1875. godine izabran je novi gradonačelnik Vatroslav Bunjik, namjesnik na mjestu velikog župana.⁷⁷ Njegov mandat obilježio je napredak prosvjetnih prilika u gradu jer je završena nova zgrada gimnazije te otvorena je viša djevojačka škola, a blisko je surađivao s velikim županom Vardianom oko zbrinjavanja izbjeglica iz Bosne koji su se slijevali u grad za vrijeme ustanka i okupacije. Grad je tada

⁷⁴ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 191.

⁷⁵ Kempf, *Požega*, 390.

⁷⁶ Likvidacionalni, inventarni, gospodarstveni, građevni, peticionalni, eksaktoralni, urbarijalni, financijsko-proračunski te odbor za reambulaciju međa.

⁷⁷ Kempf, *Požega*, 390-394.

tražio zajmove od Vlade te iskorištavao svoja šumska bogatstva kako bi ulagao u nove investicije, kao što je zgrada gimnazije ili osnivanje baždarskog ureda.⁷⁸

Novim uređenjem gradskih općina 1881. godine, gradsku skupštinu čini 16 članova, redovito iz uglednih gradskih obitelji (Ciraki, Balog, Kraljević, Lobe, Rosenberg, Thaller), a za novog gradonačelnika izabrali su Franju Cirakija koji je na čelu Požege ostao do 1904. godine. Prema istom zakonu prošireno je aktivno izborno pravo, gradski činovnici mogli su djelovati autonomno, a grad je imao autonomiju u svojim unutarnjim poslovima. Za Cirakijeva mandata reorganizirana je gradska uprava, poboljšan položaj činovnika, organizirane nove službe u skladu s novim društveno-gospodarskim odnosima te izrađen novi gradski statut 1882. godine prema spomenutom zakonu. Prema njemu gradska skupština osnovala je određene odbore: politički, pravni, gospodarski, građevni i bolno-uboški. Isto tako skupština raspravlja o gradskom proračunu, a poglavarstvo upravlja imutkom i financijama. Poglavarstvo je bilo dužno i skupštini podnositi godišnje izvještaje o funkcioniranju gradske uprave te o stanju u gradu. Nakon što je Rosenberg 1883. godine umirovljen, novim podnačelnikom izabran je još jedan Židov Koloman Hecht, a u gradskoj skupštini sjedili su i pravoslavni trgovci Spiridon Kušević i Đoko Ristić. Dakle, osamdesetih godina već se konsolidirala uloga pravoslavnih i židovskih sugrađana, kao i lokalnih privrednika, u gradskoj vlasti, a to je vidljivo prilikom novih izbora 1885. godine kad u skupštinu ulaze elitni građani kao predsjednik Kraljevskog sudbenog stola Bartol pl. Sakač, sudac Josip Turelli, školski nadzornik Đuro Balog, liječnik Vatroslav Thaller, privrednik Izidor Lobe, ljekarnik Ivan N. pl. Csillagh.⁷⁹

Novim zakonom iz 1886. godine okrnjena su prava i povlastice Požege kao slobodnog i kraljevskog grada te sužena gradska samouprava. Veliki župan imao je nadzor nad gradskom upravom te davao naloge gradonačelniku koji mu je bio dužan podnositi izvještaje.⁸⁰ Prema kraju stoljeća raste i broj stanovnika Požege pa se 1893. godine broj zastupnika u skupštini povisuje na 20, a u sastav ulaze nova imena poput dr. Vilima Pollaka, predsjednika židovske općine i Mije Reintera, imućnog privrednika iz Brestovca. Devedesete godine obilježilo je otvaranje željeznice 2. prosinca 1894. godine kada je ban Khuen-Héderváry doputovao u Požegu vlakom te novi zakon o uređenju gradova iz 1895. godine kojim su gradovi potpuno podređeni županijama, a aktivno izborno pravo ograničeno i rigorozno uvjetovano. Tim

⁷⁸ Kempf, *Požega*, 394-395.

⁷⁹ Kempf, *Požega*, 396-398. Potrebica, „Požega i Požeština“, 102.

⁸⁰ Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje“, 109.

zakonom Požega je u upravnim i poreznim poslovima bila podređena županiji. Gradski statut također se uskladio s novim zakonom još iste godine te su uređene pristojbe za građane kao i plaće za činovnike i službenike. Franjo Ciraki gradonačelnikom je biran sedam puta, a kraj njegova načelnikovanja obilježile su netočne optužbe radi navodnih financijskih malverzacija. Nakon 23 godine upravljanja Požegom i već slabija zdravlja, 1904. godine položio je svoj mandat, a grad je u zahvalu imenovao novu ulicu njegovim imenom. Julije Kempf u svome djelu *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije*, donosi izvještaj Franje Cirakija iz 1902. godine o uspjesima gradske uprave i investicijama za vrijeme svoga mandata. Ističe kako je uređen gradski proračun te poboljšan položaj činovnika i njihovi prihodi. Prihodima od prodaje gradskih šuma i zajmovima od Austro-ugarske banke ostvarene su važne investicije, a najviše je uloženo u gradnju Kraljevskog financijalnog ravnateljstva, temelje slavonske željeznice, gradnju škole. Znatna svota utrošena je i na boravak Franje Josipa I. u Požegi te vraćanje duga zemaljskoj vladi. Ostale investicije pokrivala su gradnje i uređenje drugih objekata, a za korištenje privatnog zemljišta isplaćivane su odštete građanima. Ulagalo se u prosvjetu (gradnja i opremanje škola), kulturu (spomenik fra Luki Ibrišimoviću, obnove i opremanje crkava), poboljšanje javne higijene (gradnja klaonice, spremišta, regulacija Orljave, sajmišta i sl.) i sl.⁸¹ Ipak, prema riječima Julija Kempfa, „[Ciraki] premda član tadašnje mađaronske većine, rijetko se kada ili nikada isticao svojim programatskim, političkim govorima, htijući sačuvati genijalne umne sposobnosti za druga polja“⁸² o čemu će biti riječi na drugom mjestu.

⁸¹ Kempf, *Požega*, 400-406. Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje“, 110.

⁸² Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 177.

5. GOSPODARSKA ELITA

5.1. Položaj vlastelinstava nakon ukidanja feudalnih odnosa

Ukidanje kmetstva prouzročilo je probleme koji su otežali modernizaciju gospodarstva. Bivši kmetovi i vlastela vodili su dugotrajne sporove oko zemljišta, naročito izvanselišnoga (šume, pašnjaci, gorne i činžene zemlje) koje je imalo najveći potencijal. Osim toga, vlasničke odnose dodatno je zamrsilo tajno dijeljenje i raspadanje zadruga.⁸³

Na vlastelinstvu Stražeman, grof Janković i seljaci sporili su se oko podjele pašnjaka i šuma. Zbog navodne pobune seljaka, veliki župan Špun-Stričić naredio je istragu kojom je utvrđeno „da raznešen glas bunjenja posve neistinit jest“,⁸⁴ a seljacima je poručeno da se žale službenim putem, bez nasrtanja na vlastelinsku imovinu, ukoliko ne žele snositi posljedice.⁸⁵ Požeška gradska gospoštija također se sporila sa svojim bivšim kmetovima oko šuma sve do 1875. godine.⁸⁶ Tek Mažuranićeva vlada djelomično je regulirala ovakve probleme. Zakon o obvezi otkupa davanja sa krčevina, činženih i gornih zemljišta potvrđen je 1876. godine, no pitanje pašnjaka, šuma i regalna prava, Mažuranićeva vlada nije mogla riješiti. Zakonom o zadrugama iz 1874. godine nastojalo ih se postupno ukidati pretvaranjem zajedničkog zadružnog vlasništva u privatno.⁸⁷

Veleposjednici su šezdesetih i sedamdesetih godina morali investirati značajne svote kako bi održali imanja koja su do tada ostvarivala prihode od urbarijalnih davanja. Imućniji veleposjednici još su nekako mogli podnijeti taj financijski teret, no za srednje i male veleposjednike to je bilo previše.⁸⁸ „Tko je poznao gospodarske prilike Slavonije u drugoj polovici 19. st., pa onda odgoju vlasnika gospoštija, koji su imali da glavni interes posvećuju i zemaljskoj politici, dok stručnih studija za racionalnu upravu svojih dobara za čudo nijesu mogli imati.“⁸⁹

⁸³ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 92-96.

⁸⁴ *Slavonac*, 25 (1863): 399.

⁸⁵ *Slavonac*, 25 (1863): 397-399.

⁸⁶ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 227.

⁸⁷ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 389-396.

⁸⁸ Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2000), 200-201.

⁸⁹ Ana Jelisava Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković, posljednje iz grofovske porodice Jankovića Daruvarskih*, preveo i predgovor napisao Julije Kempf (Slavonska Požega: Naklada Dobre štampe Zadruga S. O. J., 1933), 43-44.

	200-1000		1000-5000		5000-10000		preko 10000		ukupno	
Broj posjeda	38	73,1%	6	11,5%	3	5,8%	5	9,6%	52	100%
Broj jutara	18 369		15 784		20 493		126 707		181 353	

Tablica 1. Kategorije zemljoposjeda u Požeškoj županiji 1895. godine⁹⁰

Prema podacima Statističkog godišnjaka za 1896. godinu u Požeškoj županiji prevladavaju posjedi od 200-1000 jutara, a jasno je vidljivo kako zemljište nije ravnomjerno raspoređeno. Prosječna veličina posjeda većeg od 10,000 jutara iznosila je 25,341.4 jutra, a samo 38 posjeda od 200-1000 jutara dijelilo je zemljište nešto veće od veličine zemljišta veleposjeda Cernik (17,860 jutara)!⁹¹

Blacko	Svetozar Kušević (990,45 ha)
Brestovac	Dragutin Josip Düwell (2587,50 ha)
Cernik	Milan Strickler i Eduard pl. Tscharner (7227,75 ha)
Daruvar	Alois i Anton pl. Tükery (21 620 ha)
Kaptol	Antun barun Riese (3302 ha)
Kutjevo	Vjenceslav, Petar Dragutin i Milan Turković (14 667 ha)
Lučince	Eugen Biro (1840 ha)
Mitrovica požeška-Skomnić	Gabriela pl. Rakodczay (1228,50 ha)
Paka	Obitelj viteza Milekića (1956,15 ha)
Pakrac-Buč-Kamensko	Leon pl. Somszee (20 652,28 ha)
Pleternica	Brodaska imovna općina (9309,25 ha)
Stražeman	Klotilda grofica Buratti (2213,75 ha)
Vetovo	Obitelj viteza Milekića (997,50 ha)

Tablica 2. Veleposjedi u Požeškoj županiji 1902. godine⁹²

Najveća vlastelinstva u Požeškoj županiji početkom 20. st. bila su Daruvar, Pakrac-Buč-Kamensko i Kutjevo, a na njihovu primjeru mogu se pratiti dva različita pravca razvoja veleposjeda u drugoj polovici 19. st. Kutjevo je uslijed agrarne krize i nemarne uprave Naukovne zaklade, gomilalo dugove te bilo na rubu gospodarskog sloma. Veleposjed je prodan na saborskoj dražbi 1882. godine braći Milanu i Petru Dragutinu Turkoviću koji su vratili dugove te ulagali u voćarstvo, vinogradarstvo i plansko gospodarenje šumama. U dvadeset godina Kutjevo je postalo uzorno gospodarstvo poznato po uspjehu i izvan

⁹⁰ Podaci preuzeti iz: Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 92.

⁹¹ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 92-93.

⁹² Podaci preuzeti iz: Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 82-86. Karaman u svom djelu donosi pregled veleposjeda u Slavoniji prema podacima J. Krške iz 1902. godine navodeći sve slavonske veleposjede veće od 900 ha (2223 jutara), a ovdje su izdvojeni samo oni u Požeškoj županiji s njihovim vlasnicima i veličinom.

Hrvatske.⁹³ S druge strane, imanja grofa Jankovića imala su velik šumski potencijal, no bila su opterećena dugovima još od Julijeva oca, Izidora Jankovića. Izvoz je bio nemoguć zbog neizgrađene željeznice pa je, prema riječima Ane Elizabete Janković, „morao biti jedan gospodarski genij, da bi mogao spasiti ta imanja. A taj genij nije dan ni mojem ocu“.⁹⁴ Julije nije imao muških potomaka pa je sva slavonska imanja rasprodao do 1879. godine.⁹⁵

5.2. Hrvatsko i slavonsko gospodarstvo u drugoj polovici 19. st.

Nakon ukidanja feudalnih odnosa, tijekom pedesetih i šezdesetih godina povećava se interes poduzetnika za investicije u industrijske pothvate. Javljuju se počeci industrijalizacije potpomognuti domaćim kapitalom u svrhu jačanja narodnog gospodarstva te se afirmira poduzetništvo na nekoliko područja: u prehrambenoj privredi šire se parni mlinovi, prerađuje se šećerna repa sa veleposjeda te se iskorištava drvena građa. Trgovačko građanstvo pretvara se u industrijske poduzetnike. Nažalost, 1873. godine ekonomska kriza dovodi do zastoja u tim nastojanjima, a uvođenjem dualizma Hrvatska nema pravo samostalno odlučivati o svojoj ekonomiji i financijama. Nepovoljno se to odrazilo na industrijalizaciju u povojima kojoj je upravo u ovoj fazi trebala podrška države i nove financijske injekcije.⁹⁶

Nakon zastoja sedamdesetih godina, osamdesetih i devedesetih industrijske inicijative prelaze u ruke stranog kapitala – austrijskog, mađarskog i drugog inozemnog – koji je bio jači, bolje organiziran. Međutim, taj kapital je ulazio u neke određene djelatnosti, primjerice drvenu industriju, umjesto da podrži raznovrsnost gospodarstva. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji propadaju pogoni za preradu žitarica i šećerne repe zbog konkurencije ugarske i češke prehrambene industrije, a ban Khuen-Héderváry dosljedno je provodio gospodarsku politiku ugarskih interesa koja je sprječavala konkurenciju ostalih zemalja ugarske krune.⁹⁷

⁹³ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 226-227.

⁹⁴ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 44.

⁹⁵ Julije Kempf, *O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih: predavanje zmaja kamengradskoga na redovnom sijelu Braće hrvatskoga zmaja dne 6. lipnja 1928.* (Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1930), 14-15. Pakrac je prodan 1861. godine trgovcima iz Marseillesa i Trsta, 1876. godine prodan je Stražeman jednom natporučniku iz Beča dok su glavna imanja Daruvar i Sirač prodani 1879. godine.

⁹⁶ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 221-222.

⁹⁷ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 223-225.

5.3. Stara gospodarska elita. Gospodarska izložba u Požegi 1863. godine.

Glavne gospodarske grane u Požeškoj županiji bile su zemljoradnja, stočarstvo (ovčarstvo i svinjarstvo) i iskorištavanje šuma, a krajem 18. i početkom 19. st. širi se uzgoj dudova svilca, duhana, pečenje rakije, mlinarstvo, manufakture stakla i kože te razni obrti.⁹⁸ Gospodarska izložba u Požegi 1863. godine pokazatelj je gospodarskog stanja u županiji i najuspješnijih proizvođača prije modernizacijskih procesa.

Izložba se održala 21. i 22. rujna 1863. godine u županijskoj palači kao prva takva izložba u Slavoniji, a glavni organizatori bili su podžupan Miroslav Kraljević i veliki župan Miroslav Špun-Strižić. Izložci su bili podijeljeni u četiri razreda s nadležnim predsjednicima: I. za žito – Petar pl. Maljevac; II. za grožđe, voće i povrće – Miroslav pl. Kraljević; III. za vino – Dragutin Galac; IV. za rukotvorine – Skender Poša. „O bogatstvu izložbe svjedoče 24 vrste pšenice, 15 vrsta raži, 11 ječma, 10 zobi, 6 kukuruza, 20 krumpira, 11 graha“,⁹⁹ k tome 46 vrsta kvalitetnih vina, šljivovica, komovica, pivo, razne domaće sorte jabuka i šljiva. Izloženi su i proizvodi požeških staklana, ugljen iz Majdana te uzorci iz Kraljevićeve tiskare. Najveća priznanja dobio je grof Julije Janković za vina i rakiju šljivovicu iz Stražemana, a ostali uspješni izlagači bili su Miroslav Špun-Strižić, Miroslav Kraljević, Dragutin Ciraki, franjevački samostan i drugi. Najviše izložaka bilo je iz požeškog, daruvarskog i stražemanskog vinogorja. Najuspješniji su sudjelovali sljedeće godine na Gospodarskoj izložbi u Zagrebu.¹⁰⁰

Najuspješnija gospodarska grana u Požeškoj županiji bilo je vinogradarstvo. Usprkos posebno povoljnim klimatskim i geografskim uvjetima, brojni problemi su doveli do stagnacije krajem 19. st.: loše prometnice, prirodne nepogode, nedostatak financija, nerazvijeno podrumarstvo, a usto je filoksera poharala vinograde i uništila stare domaće sorte grožđa. Najznačajniji vinogradi Požeške županije bili su u kutjevački, požeški i pleternički vinogradi.¹⁰¹ Turkovići su mnogo ulagali u voćarstvo i vinogradarstvo koje su od 1897. do 1904. godine povjerali nadzoru stručnjaka Arnolda Becka, kada je u Draganlugu podignuta jedna od tada najvećih i najmodernijih voćarskih plantaža u Europi.¹⁰²

⁹⁸ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 225.

⁹⁹ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 225.

¹⁰⁰ Kempf, *Požega*, 656-657. Potrebica, „Požega i Požeština“, 99.

¹⁰¹ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 305-306. Filip Potrebica, *Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini* (Kutjevo: PPK Kutjevo OOUR Vinogradarstvo i vinarstvo Kutjevo, 1982), 55-58.

¹⁰² Potrebica, *Povijest vinogradarstva*, 72-74. *Požeški leksikon*, 331.

Dio stare gospodarske elite bili su i obrtnici iz čijih su se redova birali dužnosnici u vlasti slobodnih i kraljevskih gradova. Požega je bila grad obrtnika te centar obrtničke proizvodnje u Požeškoj županiji. Djeca obrtnika uz učenje obiteljskog zanata, pohađala su i gimnaziju čime se stvarao sloj obrazovanih obrtnika važnih u oblikovanju modernog građanstva u Požegi. U Požegi je 1850. godine 61,93% stanovništva otpadalo na obrtnike-majstore i članove njihovih obitelji, a 6,83% na pomoćnike i njihove obitelji. To je ukupno gotovo 70% stanovništva koje živi od obrta. Među izbornicima za gradski magistrat čine 50,26% što znači da u gradu posjeduju i nepokretnu imovinu koja im osigurava pravo izbora.¹⁰³ Prema popisu Osječke komore, sredinom 19. st. Požega (282 obrtnika) i Pakrac (121 obrtnika) su gradovi s najviše obrtnika u Požeškoj županiji.¹⁰⁴ Još 1890. godine prevladavaju u strukturi građanstva Požege jer su činili 42,02% stanovništva.¹⁰⁵

U drugoj polovici 19. st. njihov položaj slabi. Požeški obrtnici žale se kako ne mogu prodati svoje proizvode jer zbog uvozne robe te strahuju da bi situacija mogla biti i gora kad željeznica dođe do Požege.¹⁰⁶ Stari cehovi, koji su bili kočnica razvoja obrtničke djelatnosti, ukinuti su 1872. godine, a obrtnici su bili skeptični glede osnivanja novih obrtnih zadruga i društava jer su se bojali gubitka društvenog i gospodarskog položaja zbog razvoja industrije. Prvo požeško radno-obrtničko društvo¹⁰⁷ osnovano je 1874. godine, a predsjednik mu je bio ugledni pivar Izidor Lobe. Dok je većina članstva bila slabijeg imovinskog statusa, osnivači su bili ugledni građani¹⁰⁸ i gradski zastupnici, koji su imetkom i ugledom pomogli osnivanje društva uz potporu gradskih vlasti. Prva¹⁰⁹ i Druga¹¹⁰ obrtnička zadruga osnovane su 1875. godine i okupljale su isključivo obrtnike – građanske posjednike i imućnije građane, za razliku od Društva u koje su primani i radnici, kalfe i šegrti što je posljedica raslojavanja

¹⁰³ Filip Potrebica, *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini* (Požega: Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika Slavonska Požega, 1985), 32-34.

¹⁰⁴ Potrebica, *Obrt u gradu Požegi*, 41-43. Iza Požege i Pakraca slijede Cernik (97), Daruvar (54), Kutjevo (36), Pleternica (18) i Kutina (14).

¹⁰⁵ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 226.

¹⁰⁶ Slavonac, 20 (1863): 318-319.

¹⁰⁷ Srećko Ljublanović, „Radnički pokret i narodnooslobodilački rat u Požeškoj kotlini,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 234. Zadaća Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva bila je izobrazba članova u obrtu i drugim potrebnim djelatnostima i znanjima te skrb za bolesne članove i njihove obitelji, naročito nakon smrti člana društva.

¹⁰⁸ Potrebica, *Obrt u gradu Požegi*, 47-48. Franjo Stipanić, Johann Nepomuk Scholl, Pavao Petrić, Konstantin Popović, Franjo Vahtarić, Đuro Lerman, Jozef Ripperger, Jozo Mravak, Johann Zcermák, Vjenceslav Lessny i Izidor Lobe.

¹⁰⁹ Potrebica, *Obrt u gradu Požegi*, 49-53. Osnivači Prve obrtničke zadruge su Ivan Russ, Stjepan Petrović, Martin Korn, Tomo Bešlić, Frano Mlinarić, Josip Vidaković, Stjepan Schulj, Antun Ljubich, Ivan Tancoš, Adam Filipović, Ivan Klobučar, Vid Živoder, Mato Markovich.

¹¹⁰ Potrebica, *Obrt u gradu Požegi*, 49-53. Osnivači Druge obrtničke zadruge su Aleksandar Blažeković, A. Bošnjak, Savo Ninković, Franjo Špandović, Franjo Marinovich, Franjo Matić, Franjo Kuhtich, Josip Pavišić i Josip Žuvić.

obrtnika koji se zbog gospodarskih i društvenih uvjeta nisu mogli ujediniti oko zajedničkih interesa. Predsjednik Prve obrtničke zadruge bio je remenar Ivan Rus, a Druge kovač Skender Blažeković. Nastojanjem gradskih vlasti, zadruge su se 1895. godine ujedinile u Prvu požešku obrtnu zadrugu.¹¹¹

U Pleternici je 1876. godine osnovana Obrtna zadruga,¹¹² a zadruge su postojale i u Kutjevu, Daruvaru, Kutini i Cerniku. U Pakracu su postojale Srpska zanatlijska zadruga i Katoličko obrtno pogrebno društvo, a krajem 19. st. zadruge se osnivaju u Slavonskom Brodu, Novoj Kapeli, Staroj Gradiški, Okučanima, Starom Petrovom Selu i Jasenovcu. Tako je 1901. godine zabilježeno postojanje 10 obrtnih zadruga u Požeškoj županiji.¹¹³

5.4.Preduvjeti modernizacije gospodarstva u Požeškoj županiji: akumulacija kapitala i prometna politika

Osnivanje novčanih zavoda bilo je bitno za modernizaciju jer se u njima akumulirao kapital koji se ulagao u privredne pothvate, a iz njega su podmirivani i zajmovi. Nažalost, financijska moć zainteresiranih ulagača nije bila proporcionalna njihovom interesu.¹¹⁴ Šezdesetih godina malo je takvih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji jer ne postoji sustavna investicijska politika, a pojedinačni pokušaji, u interesu lokalnih dioničara, svodili su se na kratkoročne zajmove umjesto na dugoročno planiranje i investiranje.¹¹⁵ Dok se u Osijeku osniva štedionica s temeljnim kapitalom od 40000 for. – hvalevrijedna inicijativa jer „učestvovanje pri takvom poduzeću dakle jeste ne samo domorodni čin, već ujedno sa svim sigurno i koristno ukamaćenje novca“,¹¹⁶ grof Janković u Zagrebu je uložio 10000 for. u osnivanje novčanog zavoda pa se Požega nada kako će se bivši veliki župan zauzeti i za svoju županiju.¹¹⁷ Novčani zavodi razvijali su se do 1873. godine i sloma bečke burze nakon čega slijedi stagnacija sve do početka devedesetih godina.¹¹⁸

¹¹¹ Potrebeca, *Obrt u gradu Požegi*, 43-53. Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 226. Kempf, *Požega*, 472.

¹¹² Potrebeca, *Obrt u gradu Požegi*, 53. Predsjednik je bio Franjo Hanuš.

¹¹³ Potrebeca, *Obrt u gradu Požegi*, 54-59. Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 193-194.

¹¹⁴ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 63.

¹¹⁵ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 85.

¹¹⁶ Slavonac, 2 (1863): 31-32.

¹¹⁷ Slavonac, 3 (1863): 47.

¹¹⁸ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 218-219.

Novčani zavodi u Požegi i Pakracu osnivaju se 1873. godine.¹¹⁹ Inicijator za osnivanje prvog novčanog zavoda u Požegi bio je Miroslav Kraljević koji je 1868. godine predložio gradonačelniku Thalleru pravila za Vjeresijsko društvo i štedionicu u Požegi, ali inicijativa nije bila uspješna. Nekoliko godina kasnije, 1872., na poziv Miroslava Špuna-Strižića sastaje se Utemeljiteljski odbor¹²⁰ Prve požeške štedionice kojoj su pravila odobrena 1873. godine, a glavnica je iznosila 200.000 kruna. Dužnost predsjednika štedionice obnašali su istaknuti lokalni političari, gradonačelnici i veliki župani (Stevo i Svetozar Kušević, Petar Maljevac, Franjo Ciraki, Dragutin Gvozdanović, Napoleon Špun-Strižić), dok su ravnatelji redovito bili dobrostojeći lokalni privrednici (Koloman Hecht, Miroslav Kraljević, Antun Hegedüs, Franjo Mudrovčić i Spiridon Kušević).¹²¹ Upravo uoči ekonomske krize započela je akumulacija kapitala u Požegi što je zaustavljeno iste godine i odgođeno do početka devedesetih kada se osnivaju nove novčane institucije. Mijo Reiner 1892. godine utemeljio je Štednu i pripomoćnu zadrugu koja je 1894. godine postala Pučka banka u Požegi.¹²²

Drugi bitan preduvjet modernizacije gospodarstva bile su kvalitetne ceste te željeznička mreža. U Požeškoj županiji nije bilo ni jednoga ni drugoga¹²³. Loše ceste, čije je održavanje bilo skupo i neredovito, bile su prepreka razvoju trgovine, a stanje sa željeznicom bilo je još gore budući da su nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe poslovi gradnje željeznica spadali u resor ugarske vlade.

Tranzitna trgovina u drugoj polovici 19. st. počivala je na željeznicama pa stara središta, kao Požega, koja su ostala izvan tih pravaca gube na važnosti, dok nova, kakvo je bio Slavonski Brod, uvelike profitiraju.¹²⁴ Još 1890. godine 42% stanovništva Požege čine obrtnici, 7% trgovci, a prometom se bavi svega 1% stanovništva. Istovremeno Slavonski Brod bilježi 36% obrtničkog (i industrijskog) stanovništva, 8% trgovaca, a čak 13% u prometnim

¹¹⁹ Prvi novčani zavodi osnovani su u Slavonskom Brodu 1871. i Novoj Gradiški 1872. godine, no tada još nisu bili priključeni Požeškoj županiji.

¹²⁰ Među utemeljiteljima su bili predsjednik Stevo Kušević, ravnatelj Koloman Hecht, zamjenik Dragutin Ciraki, odbornici Antun Hegedüs, Lavoslav Rosenberg, Đoko Ilić, Izidor Lobe, Đuro Haidvogel, Gašo Garić, Ignjat Thaller, Ivan Rus, Ivan Vlaović, Vilim Just i Stjepan Pavišić.

¹²¹ Kempf, *Požega*, 491-492.

¹²² Kempf, *Požega*, 493. Njezini osnivači bili su predsjednik dr. Mijo Reiner, ravnatelj Dragutin Lerman te odbornici: dr. Eduard Kürschner, Hinko Stpanić, Đuro Anić, Đuro Dumić, Ignjat Horvat, Julije Kniffer, Josip Kuftić, Franjo Mravak i Stevo Mirković dok su u nadzornom odboru sjedili Antun Mazek, Julije Maksić, dr. Vilim Pollak, Julije Kempf, Oton Kaiser, Josip Pobor i Ljudevit Manucci.

¹²³ Sedamdesetih godina najbliža željeznička stanica Daruvaru bio je Barcs u Ugarskoj udaljen nešto manje od 70 km! Kolima se iz Daruvara putovalo po „zločestim putevima“ do Barcsa otprilike šest sati, a preko Drave se moralo prijeći posebnim prijevozom. (Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 50).

¹²⁴ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 211.

djelatnostima.¹²⁵ Brod je bio u povoljnijem položaju na samoj granici budući da sudjelovao u unutarnjoj trgovini Habsburške Monarhije rijekom Savom i u uvozno-izvoznoj trgovini s Bosnom.

Šezdesetih godina požeški političari, naročito Miroslav Kraljević, sve svoje snage uložili su u lobiranje za željeznički pravac koji bi prolazio kroz Požegu. Ban Šokčević je 1863. godine poslao županiji dopis¹²⁶ u kojemu najavljuje dolazak austrijskih i belgijskih inženjera koji bi pregledali teren i izradili planove o trasiranju.¹²⁷ Kad se činilo da je zemunsko-riječka željeznica gotova stvar, jer je najavljen početak gradnje za svibanj 1864. godine,¹²⁸ banu Šokčeviću uručena je povelja počasnog građanina.¹²⁹ Nažalost, od ovih planova nije bilo ništa.

Godine 1869. Slavonski željeznički konzorcij koji je osnovao pakrački poduzetnik Ljudevit Stein, a priključili su mu se Miroslav Kraljević, Filip Thaller i Petar Maljevac, predlaže nove planove,¹³⁰ a sam grad Požega 1884. i 1885. godine voljan je besplatno odstupiti potrebno zemljište za željeznicu Vinkovci-Brod-Nova Gradiška. Bezuspješno su predlagane i prilagodbe trase pobočne željeznice Osijek-Našice-Pleternica-Požega-Batrina 1886. godine.¹³¹ Slavonski Brod bio je u drugačijoj situaciji. Željeznička veza Dalj-Vinkovci-Brod uspostavljena je 1879. godine, a 1889. sagrađena je veza Brod-Sisak.¹³²

Dioničarsko društvo Slavonske lokalne željeznice, osnovano 1892. godine, trebalo je izgraditi prugu Osijek-Našice-Batrina s pobočnom prugom Pleternica-Požega.¹³³ Gradsko zastupstvo predlagalo je trasu Pleternica-Požega-Nova Gradiška kako bi Požega bila prolazna stanica, a ne „slijepo crijevo“ kakvo je i postala nakon odbijanja prijedloga. Željeznicu je otvorio ban Khuen-Héderváry 2. prosinca 1894. godine.¹³⁴ „Toga dana između 2-3 sata poslije podne dojurio je prvi vlak u Požegu“¹³⁵ – 30 godina prekasno uzimajući u obzir ranije napore lokalnih političara i gospodarstvenika. Gradnjom željeznice na dobitku je bila Pleternica koja

¹²⁵ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 11-12.

¹²⁶ *Slavonac*, 10 (1863): 160.

¹²⁷ Kempf, *Požega*, 488-489.

¹²⁸ *Slavonac*, 24 (1863): 384.

¹²⁹ *Slavonac*, 16 (1863): 256. Povelja je otisnuta u tiskari Miroslava Kraljevića i pohranjena u srebrnoj kutiji koja je bila djelo lokalnih zlatara. Požešku delegaciju čini su: Filip Thaller, Miroslav Kraljević, Đuro Stručić, Josip Pavišić, Ferdo Kempf, Lavoslav Rosenberg, Nikola Thaller, Ante Bošnjak te Požežani u Zagrebu: Josip Žuvić, Vjekoslav Babukić i drugi.

¹³⁰ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 15-16.

¹³¹ Kempf, *Požega*, 489-490.

¹³² Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 358.

¹³³ Kempf, *Požega*, 490.

¹³⁴ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 233.

¹³⁵ Kempf, *Požega*, 400.

je postala prometno čvorište na ulazu u Požešku kotlinu gdje su se razdvajali prometni pravci prema Požegi, Batrini i sjeverno prema Kutjevu i Krndiji.¹³⁶

5.5.Nova gospodarska elita i skromna industrijalizacija

Hrvatski privrednici zanimali su se za unaprjeđenje proizvodnje koja se najlakše mogla razvijati na veleposjedima pa se podižu parni mlinovi i pilane. Međutim, do zastoja dolazi sedamdesetih godina nakon sloma bečke burze 1873. godine na koji se nadovezala agrarna kriza, a veliki problem bio je i gubitak financijske i ekonomske samostalnosti Nagodbom 1868. godine. Ovakvi problemi došli su u vrlo nezgodno vrijeme, na samom početku industrijalizacije kada su bila potrebna daljnja ulaganja i državna potpora. Slavonski veleposjednici nakon oporavka okrenuli su se iskorištavanju šuma na svojim posjedima, no i ova djelatnost zahtijevala je velika ulaganja što otvara vrata stranom kapitalu.¹³⁷

Industrija u Požeškoj županiji zaostajala je zbog loših prometnih veza i geografske izoliranosti pa je najveći napredak – iako i taj vrlo skroman – ostvaren tek devedesetih godina. Godine 1890. u Požeškoj županiji bilo je 12 pogona u kojima je radilo 679 radnika – najmanje od svih slavonskih županija. Deset godina kasnije raste broj pogona (26) i radnika (2339), no i dalje je to na začelju slavonskih županija. U Požeškoj županiji 1893. godine bilo je 16 lokomobila i 14 parnih strojeva. Usporedbe radi, u Virovitičkoj županiji ih je ukupno 83, a u Srijemskoj 101! Prije većih industrijskih poduzeća otvarane su velike radionice i tvornice: mlinovi na vodu, paru ili benzin, pilane, pecare žeste i druge radionice.¹³⁸

Najisplativija djelatnost bila je drvna industrija kojoj su se okrenuli veleposjedi na kojima se podižu pilane na parni pogon. Godine 1895. 76,9% industrije u Požeškoj županiji činila su šumska poduzeća, a 8,5% pilane, dok je na svu ostalu industriju otpadalo 14,6%. Početkom 20. st. u županiji je 15 šumskih pogona s 1453 radnika i 6 pilana s 563 radnika.¹³⁹ Vlasnici najvećih šumskih bogatstava bili su Jankovići, Bavarovski, Turkovići, Milekići, Brodska imovna općina i drugi, no Turkovići su posebno brinuli za racionalno gospodarenje

¹³⁶ Julije Kempf, *Iz Požeške kotline: zemljopisne i povijesne crtice za mladež sa 130 slika* (Požega: Gradska knjižnica i čitaonica, 2009. Pretisak, Požega, 1914), 46.

¹³⁷ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 148-151.

¹³⁸ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 171-172. Rudolf Heli, „Povijesni razvoj privrede u Požeškoj kotlini,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 331.

¹³⁹ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 226.

te pošumljavanje. Šume grada Požege u drugoj polovici 19. st. iskorištene su za financiranje raznih investicija u gradu, primjerice nove zgrade gimnazije.¹⁴⁰

Smještaj pilana i šumskih pogona ovisio je o prometnoj povezanosti, lokaciji sirovina, radnoj snazi i tržištu. Požeška kotlina imala je idealne uvjete za razvoj drvne industrije zbog velike količine kvalitetne hrastovine i bukovine. Hrastovina se ručno obrađivala u bačvarske dužice koje su se izvozile u Francusku i Njemačku, a intenzivnije iskorištavanje započelo je nakon 1870. godine. Na imanjima grofa Jankovića, koji je posjedovao najveće šumske površine, veće eksploatacije hrastovine odvijaju se od šezdesetih godina, a 1868. godine Turkovići su kupili „svu za građu sposobnu hrastovinu daruvarske i stražemanske gospoštije“¹⁴¹. Uz hrastovinu, obrađivala se i bukovine te se izvozila kao sirovina za sekundarnu obradu u Italiju, Španjolsku, Francusku, Švicarsku i Njemačku ili se koristila za izradu poljoprivrednih alata. Kad je 1894. godine konačno došla željeznica u Požešku kotlinu, Turkovići su sagradili parnu pilanu u Irenovcu kraj Ljeskovice¹⁴² i u Bektežu.¹⁴³ Turkovići su također imali i korektan odnos prema svojim namještenicima koji su imali vlastite stambene zgrade te određene socijalne pogodnosti kao što su osiguranje u slučaju nesreće, bolesničke odštete i liječničku pomoć. Stalni radnici i predradnici uživali su, uz redovnu plaću, i određenu količinu zemlje za obrađivanje, drvo za ogrijev te žitarice.¹⁴⁴ Nakon što je grof Janković prodao slavonska imanja, koja su bila u dugovima, strane kompanije preuzimaju eksploataciju šuma. Od 1875. do 1883. godine Pariška kompanija *Société d'importation de chêne* na Krndiji je imala dvije pilane, Vukovje i Toplica, u kojima je koristila jedan parni stroj i jedan lokomobil, a zapošljavala je 120 radnika.¹⁴⁵

Drvena industrija bila je najvažnija u Požeškoj županiji, no postojali su i drugi pogoni koje bismo mogli svrstati u industrijske djelatnosti. To su bile staklane, rudnici te različite prehrambene djelatnosti. Bukovina je bila glavna sirovina i u proizvodnji stakla, a najviše staklana podignuto je na Papuku. Najstarija staklana na Papuku osnovana je na Jankovcu 1801. godine, a radila je do 1820. kad se staklari sele na druga područja gdje su bile potrebne sirovine. Nedaleko Jankovca podignuta je staklana u Dubokoj 1856. godine, a vlasnik joj je bio Trnka. U njoj su radiliiskusni obrtnici iz Austrije, a poslovanje se ugasilo 1890.

¹⁴⁰ Dragutin Hanzl, „Povijesni razvoj šumarstva i prerade drveta u Požeškoj kotlini,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 336-338.

¹⁴¹ Kempf, *O grofovskoj porodici Jankovića*, 14.

¹⁴² Hanzl, „Povijesni razvoj šumarstva“, 339-340.

¹⁴³ Kempf, *Iz požeške kotline*, 125.

¹⁴⁴ Zdenko Turković, *Sedam stoljeća dobra Kutjevo* (Zagreb: Agronomski glasnik, 1969), 72-73.

¹⁴⁵ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 175-176.

godine.¹⁴⁶ Najpoznatija i najuspješnija je bila staklana u Zvečevu. Nju je 1842. godine osnovao poduzetnik Josip Lobmeyer s Dragutinom Sigmundom Hondlom¹⁴⁷. Staklana od 1862. godine prelazi u ruke Aleksandra Hondla i Josipa Dietzla iz Budimpešte, a Hondl je u Zagrebu otvorio prodavaonicu sa zvečevačkim proizvodima koji su se izvozili u Austriju, Mađarsku, Italiju, Ameriku i druge zemlje. Proizvodile su se sve vrste staklene robe, a kristalne čaše, svijećnjaci i proizvodi od brušenog stakla dobivali su nagrade na gospodarskih izložbama: 1864. i 1891. u Zagrebu, 1873. u Beču, 1882. u Trstu, 1885. u Budimpešti, 1900. u Parizu, 1876. u Philadelphiji.¹⁴⁸ Osim spomenutih, staklana je postojala i u Ivanovom Polju kod Daruvara, a vlasnik joj je bio J. Müller.¹⁴⁹

Drugo prirodno bogatstvo koje se u Slavoniji iskorištavalo bile su rude iako su kapaciteti bili ograničeni i neistraženi, a zbog neistraženosti i slabih prometnih veza, niti strani niti domaći kapital nije pokazao interesa. Ipak je krajem 19. st. osnovano rudarsko poduzeće *Société anonyme carbonages de Ratkovica* financirano belgijskim kapitalom. Briselska banka *La Coloniale Industrielle* preko Dragutina Lermana od 1895. ulagala je u rudnik. Banka je uložila 900 000 K. kojima su otkupljeni stari rovovi, iskopani novi te sagrađena željeznica do mjesta Ratkovica gdje je bila željeznička postaja. Nakon likvidacije briselske banke, rudnici su prešli u vlasništvo Pučke banke u Požegi, čiji je ravnatelj bio Lerman, te se dogodio zastoj zbog nedostatka financija.¹⁵⁰ Lermanova je zasluga što su se Belgijanci zainteresirali za požeške rudnike, budući da je s belgijskim istraživačima polazio na ekspedicije u Kongo pa je tako svoje osobne veze iskoristio za lokalnu korist. Drugi rudnik bio je Majdan južno od Selaca. Franjo Brener 1864. godine izradio je nacрте kopanja rova i ekstrakcije ugljena, a Požega je godišnje odvajala 4000 for. iz svoga proračuna za taj posao. Više je poduzetnika pokušavalo pokrenuti posao glede toga rudnika – Dimitrije Popović, G. Pongratz, Mato Baić, G. Tomić, grof L. Marchetti, Hrvatska eskomptna banka – ali su „rovovi progutali brzo premalene novčane glavnice“¹⁵¹. U Ratkovici je bila podignuta i tvornica *Nerosin* koja je proizvodila briket i nerodin, a upravitelj tvornice bio je Mijo Reiner.¹⁵²

Kad govorimo o prehrambenoj industriji, ovdje trebamo uključiti i mlinarstvo. Na rijekama su se podizale vodenice, a krajem 19. st. u neke mlinove uvodi se parni stroj. Ovaj

¹⁴⁶ *Požeški leksikon*, 298.

¹⁴⁷ *Požeški leksikon*, 298. Hondl je bio vlasnik i bivše staklane na Jankovcu.

¹⁴⁸ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 226. Heli, „Povijesni razvoj privrede“, 331. *Požeški leksikon*, 298. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 146-147.

¹⁴⁹ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 149. Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 158.

¹⁵⁰ Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 179. Kempf, *Požega*, 475-476.

¹⁵¹ Kempf, *Požega*, 475.

¹⁵² Kempf, *Požega*, 474-475.

pothvat nije prelazio lokalne potrebe, budući da nije bilo većih financijskih ulaganja zbog zakonskih ograničenja i interesa ugarske mlinarske industrije.¹⁵³ U prehrambenu industriju spadaju i pogoni za proizvodnju pića: pivovare i tvornice žestokih pića. Pivovare su postojale u Požegi, Daruvaru, Slavonskom Brodu i Novoj Gradiški. U Daruvaru je 1900. godine osnovana Daruvarska dionička pivovara i munjara d.d., a u Slavonskom Brodu David Dombović 1898. godine osniva Prvu brodsku pivovaru, tvornicu leda i mlin na valjke. U Požegi je 1884. godine Žiga Sternberg osnovao Tvornicu konjaka, octa, likera i rakije.¹⁵⁴ Turkovići su na svojim gospodarskim pustama također osnivali različite tvornice i pogone. Tvornice žeste podignute su na Ferovcu i Brijestu, a u Bektežu je parni stroj iz bivše parne pilane iskorišten za paromlin.¹⁵⁵ Pivovare u Požegi su držale obitelji Lobe i Kempf. Pivovara Dragutina Lobe bila je uspješna, a preuzima ju sin Izidor. Drugi sin Karlo je 1871. godine u Novoj Gradiški otvorio modernu pivovaru s parnim strojem. Otada je i požeška pivovara prestala proizvoditi te je bila sve do 1891. godine skladište novogradiške pivovare.¹⁵⁶ Na vijest da će željeznica doći u Požegu, 1863. godine, Ferdo Kempf otvara novu pivovaru koja je zadovoljavala tadašnje najmodernije standarde te koristila lokalne sirovine, ječam i hmelj. Uz nju otvara i novu gostionicu simboličnog naziva *K željeznici* (Zum Eisenbahn). Kako su propadali planovi o željeznici, polako je propala i Kempfova pivovara 1875. godine.¹⁵⁷

¹⁵³ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 226.

¹⁵⁴ Stjepan Sršan, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj: memorandumi od sredine 19. do sredine 20. stoljeća* (Osijek: Državni arhiv, 1998), 108-109.

¹⁵⁵ Kempf, *Iz požeške kotline*, 124-125.

¹⁵⁶ *Požeški leksikon*, 214. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 10.

¹⁵⁷ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 10-11.

6. PROSVJETNA I VJERSKA ELITA

6.1. Prosvjetna elita

Na primjeru požeških škola, Dječjačke pučke škole i Djevojačke pučke škole možemo pratiti promjene u školstvu u drugoj polovici 19. st. Do nove reforme ravnatelji škola bili su svećenici, a od 1855. godine to je bio župnik Ivan Thaller. „Nestor pučkih učitelja svoga doba“¹⁵⁸ bio je Ivan Muljević. U njegovo vrijeme još uvijek je prevladavao verbalizam bez zornog poučavanja. Muljević je predavao i na Djevojačkoj školi, a njegova supruga podučavala je ručni rad. Tako je bilo do 1862. godine kad Djevojačku školu preuzimaju sestre milosrdnice, a 1876. godine podignuta je na razinu više djevojačke škole.¹⁵⁹ Milosrdnice su od pedesetih godina i u Daruvaru vodile djevojačku školu koju je osnovala grofica Ljudevita Janković.¹⁶⁰ Ivan Filipović¹⁶¹ u Požegi je radio od 1854.-1863. godine i predstavlja drugu, liberalniju generaciju učitelja. Osnovao je učeničku knjižnicu, vodio učenike na školske šetnje te knjigama nagrađivao uspjeh učenika. Materijalne neprilike u kojima se nalazila njegova obitelj pokazatelj su teškog položaja učitelja početkom šezdesetih godina.¹⁶² Ferdo Poljak, mladi učitelj iz Zagreba, predstavnik nove generacije učitelja, u Požegu donosi nove metode poučavanja i didaktike temeljene na zornosti. Kao vrstan pedagog i učitelj sa širokim znanjem i interesima, bio je popularan i poštovan gost požeških salona. Od 1884.-1900. godine bio je ravnatelj Dječjačke škole koja se za njegova mandata 1895. godine uselila u modernu zgradu u kojoj su privremeno bile smještene još neke škole: šegrtska, ženska stručna škola i pučka škola za okolna sela. Krajem devedesetih godina na Dječjačkoj školi su počele raditi i prve učiteljice: Dragica Poljak, Ferdina kći, i Marija Kvaternik, a u školi za okolna gradska sela radile su Julka Horvatin, Marija Mikić i Blaženka Virag.¹⁶³

Kao što je već spomenuto, u opsežnoj Mažuranićevoj reformi školstva sudjelovao je Požežanin Janko Jurković koji je sastavio konačni zakonski nacrt 1874. godine. Iako je naišao na brojne materijalne, financijske i kadrovske poteškoće, zakon je postigao uspjeh jer raste broj djece koja pohađaju školu kao i broj školskih zgrada. Rezultat je bilo postupno

¹⁵⁸ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 20-21.

¹⁵⁹ *Slavonac*, 22 (1863): 352. *Požeški leksikon*, 359. Kempf, *Požega*, 580-581.

¹⁶⁰ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 39.

¹⁶¹ *Slavonac*, 26 (1863): 416. Zbog zasluga na području obrazovanja, Požeška županija imenovala ga je svojim počasnim članom 1863. godine.

¹⁶² Kempf, *Požega*, 585-586. Ciraki, *Bilježke*, 517-518.

¹⁶³ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 114. Kempf, *Požega*, 587-588. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 108-109. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 134.

smanjivanje nepismenosti stanovništva.¹⁶⁴ U Požeškoj županiji do početka 20. st. osnovane su nove škole u Požeškim Mihaljevcima, Kuzmici, Vetovu, Slobostini, Gradištu, Striježevici, Eminovcima, Oljasima, Sulkovcima i Bolomačama. Obitelj Turković 1898. godine podigla je privatnu školu u Irenovcu za djecu pilanskih radnika. U samom Požeškom kotaru 1889. godine bilo je 19 škola s 25 učitelja, a od 2374 djece obvezne polaziti školu, 2147 je redovito pohađalo nastavu – više od 90%.¹⁶⁵

Reformom školstva organiziraju se školski odbori i uvodi mjesto županijskog školskog nadzornika. Učitelji se istovremeno organiziraju u stručna učiteljska društva.¹⁶⁶ Školskim odborom u Požegi predsjedali su Miroslav pl. Kraljević, gimnazijski ravnatelj Antun Mazek, župnici Ivan Bošnjak i Antun Mikulić te odvjetnik Ladislav Virag.¹⁶⁷ Od 1875. godine županijski školski nadzornik bio je Đuro Balog, požeški obrtnički sin. Omiljen i poštovan među učiteljima, bio je aktivan u požeškom društvenom životu i socijalnom radu te je biran i za gradskog zastupnika.¹⁶⁸ Na prijedlog Julija Kempfa, 1885. godine osnovano je Učiteljsko društvo Požeške doline. Sudjelovalo je u organizaciji gospodarskih izložaba, izdavalo učiteljske džepne kalendare te prikupljalo pomoć za gradnju učiteljskog doma pri čemu se naročito istaknula Justina Balog, nadzornikova supruga.¹⁶⁹ Rad Društva hvalio je njegov počasni član Ivan Filipović, a Društvo mu je zauzvrat posvetilo jedan broj kalendara.¹⁷⁰

Nakon završene pučke škole, učenici su mogli nastaviti obrazovanje u srednjim školama u Požegi ili u drugim gradovima. Gimnaziju u Požegi osnovali su isusovci, do sredine 19. st. na njoj su poučavali pavlini i franjevci koji 1834. godine u potpunosti preuzimaju upravu škole do 1865. godine. Posljednji franjevački ravnatelj bio je Mihajlo Benišek, a nakon njega upravu preuzima svjetovni profesor, Ignjat Bartulić.¹⁷¹ Uz zalaganje gradskih i županijskih vlasti gimnazija je 1870. godine promaknuta u kraljevsku veliku gimnaziju, a već od 1873. godine nastava se odvija u osam razreda. Velike zasluge za ovo

¹⁶⁴ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 409-410.

¹⁶⁵ Lovro Blažević, „Osnovne škole,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 441-442.

¹⁶⁶ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 22-24.

¹⁶⁷ Kempf, *Požega*, 587.

¹⁶⁸ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 105-106. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 171.

¹⁶⁹ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 134. Kempf, *Požega*, 662.

¹⁷⁰ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 110. Kempf je za ovaj broj kalendara sastavio predgovor u kojemu je istaknuo brojne Filipovićeve zasluge za hrvatsko školstvo. Ovaj potez Učiteljskog društva bio je riskantan budući da je Vlada, u kojoj je bio Filipovićeve protivnik Kršnjavi, mogla cenzurirati kalendar. Naprotiv, umjesto kritika, Vlada je poslala pismenu zahvalu.

¹⁷¹ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 99-100. Kempf, *Požega*, 573-575.

imao je Miroslav Kraljević koji se za promaknuće gimnazije zalagao u županijskim skupštinama i na saborskim sjednicama.¹⁷²

Od 1860. godine broj učenika premašuje stotinu, a početkom 20. st. školu je pohađalo gotovo 300 učenika. Najviše je bilo sinova požeških obrtnika, a imućniji građani (plemići, činovnici, obrtnici, trgovci) obavezno su školovali svoju djecu u gimnaziji.¹⁷³ Učenike slabijeg imovinskog statusa stipendiralo je Društvo za potporu siromašnih učenika gimnazije osnovano 1874. godine.¹⁷⁴ Među donatorima društva bili su istaknuti požeški građani, veliki župani, hrvatski kulturni radnici i političari (Vjekoslav Babukić, Svetozar Kušević, biskup Strossmayer, grof Janković), društvene i političke institucije (Požeška županija, Prva požeška štedionica, Čitaonica) i dr. Učenike su pomagale i druge dobrotvorne zaklade, franjevci, sestre milosrdnice i imućniji građani (Đuro pl. Stručić i njegova supruga Kresencija Kraljević, dr. Mihajlo Reiner i dr.).¹⁷⁵

Povijest Gimnazije nakon 1874. godine obilježio je ravnatelj Antun Mazek. Izvrstan profesor i ravnatelj, uživao je povjerenje i poštovanje ne samo učenika i njihovih roditelja, nego i požeškoga društva. Njegov mandat obilježilo je useljenje Gimnazije u novu i moderno opremljenu školsku zgradu 1877. godine. Prijedlog za lokaciju i nacrt nove zgrade izradio je mjernik Vilim Just, a građevinske radove izveo je požeški poduzetnik Armin Ehrlich.¹⁷⁶

Požeška gimnazija bila je *spiritus movens* „slavonske Atene“ jer su se djelatnost škole i život grada usko prožimali, a učenici i profesori ostvarili su važan doprinos razvoju znanosti, umjetnosti, gospodarstva, kulture i prosvjete te sudjelovali u javnom i političkom životu.¹⁷⁷ Njezinu aktivnost i ugled nosili su profesori koji su bili cijenjeni u lokalnom društvu. O tome svjedoči primjer Franje Koščala koji je oženio Mariju Lobe, kći uglednog i imućnog privrednika Izidora Lobe.¹⁷⁸ To nisu bili samo prenositelji znanja učenicima, nego i znanstvenici koji su svoje stručne radove objavljivali u tiskanim godišnjim izvješćima gimnazije, stručnim časopisima i drugim publikacijama. Među najpoznatijim profesorima

¹⁷² Kempf, *Požega*, 390. Kempf, *Požega*, 576. Kempf, *Požega*, 308.

¹⁷³ Filip Potrebica, *Tri stoljeća Požeške gimnazije* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 1994), 137-138.

¹⁷⁴ Kempf, *Požega*, 576-577. Ideja za osnivanje Društva za potporu siromašnih učenika gimnazije potekla je 1867. godine od ravnatelja Bartulića, a ravnatelj Gršković 1870. godine predložio je pravila Društva gradskom poglavarstvu na odobrenje, a istaknuti građani (Mato Rogović, Svetozar Kušević, braća Ivan i Filip Thaller, Lavoslav Rosenberg, Petar Maljevac) i gradska općina uplatili su određenu svotu novca u fond.

¹⁷⁵ Kempf, *Požega*, 663. Potrebica, *Tri stoljeća požeške gimnazije*, 153-162.

¹⁷⁶ Kempf, *Požega*, 579. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 30. Kempf, *Požega*, 572. Kempf, *Požega*, 394. Potrebica, *Tri stoljeća požeške gimnazije*, 73. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 33-34.

¹⁷⁷ Potrebica, *Tri stoljeća požeške gimnazije*, 5-14.

¹⁷⁸ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 40.

gimnazije u drugoj polovici 19. st. bili su Ivan Komlanec, Josip Forko, Gejza Ašner, dr. Antun Radić, Krsto Pavletić, Ignjat Bartulić, Dane Gruber, Oton Kučera, Petar Marković te Armin Pavić. Navedeni profesori nisu ostavili samo trag u gradu Požegi, nego i u hrvatskoj znanosti, umjetnosti i kulturi. Mnogima su na gimnaziji radili svega nekoliko godina, a nakon toga bili premješteni u Zagreb na sveučilište, u Odjel za bogoštovlje i nastavu ili druge institucije. Neki su studirali u Beču (Bartulić, Kučera, Pavić) ili Grazu (Komlanec)¹⁷⁹, no važno je istaknuti da su to uglavnom bili zagrebački studenti. Od klasične filologije, povijesti, hrvatskog i stranih jezika, matematike i fizike, Požeška gimnazija mogla se pohvaliti vrsnim znanstvenicima koji su na njoj predavali. Židov Gejza Ašner prevodio je grčku književnost (*Boj miševa i žaba*), surađivao u *Pobratimu*, a Kempf bilježi kao je provodio „egzotičan“ i samotnjački život.¹⁸⁰ Klasičnom filologijom bavio se i Petar Marković, rodom iz Kaptola, te je prevodio Cicerona te uređivao list za mladež *Pobratim*. Od 1892. godine radio je u Zagrebu u Odjelu za bogoštovlje i nastavu.¹⁸¹ Marković je zajedno s Otonom Kučerom i Gavrom Manojlovićem činio „poznati požeški trifolij“¹⁸² uglednih, mladih i sposobnih gimnazijskih profesora. Kučera je na gimnaziji radio od 1886.-1892., a zaslužan je za gradnju zvjezdarnice, s koje se u podne oglašavao top, te osnivanje meteorološke stanice u Požegi.¹⁸³ Kraće vrijeme (1871.-1874.) ovdje je predavao i Požežanin Armin Pavić, sin Antuna Branka Pavića koji je bio gradski liječnik i županijski fizik. Nakon premještanja u Zagreb i napredovanja u profesorskom zvanju u dva navrata bio je dekan Filozofskog fakulteta, a 1896/97. i rektor Sveučilišta u Zagrebu.¹⁸⁴

Uz Gimnaziju, učenici su imali na raspolaganju i Ratarnicu. Poticaji za osnivanje škole javljaju se šezdesetih godina kad je otvoreno Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima. Ovdje su se školovali i Požežani koje je stipendirao grof Janković, a među profesorima bio je i Josip Kempf¹⁸⁵. Dodatni poticaji bili su osnivanje podružnice Hrvatskog gospodarskog društva 1861. godine te gospodarske izložbe 1863. i 1864. godine.¹⁸⁶ Ipak, škola je otvorena tek 1885. godine. Ravnatelj je bio Irenej Šöjtöry, a njegov pomoćnik križevački đak Dušan

¹⁷⁹ *Požeški leksikon*, 127.

¹⁸⁰ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 130. *Požeški leksikon*, 17.

¹⁸¹ Kempf, *Požega*, 642.

¹⁸² Zdenka Marković, *Prozori moga djetinjstva. Moj bijeg iz grada* (Požega: Gradska knjižnica i čitaonica, 2004. Pretisak, Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1941), 39.

¹⁸³ Potrebica, *Tri stoljeća požeške gimnazije*, 190.

¹⁸⁴ Kempf, *Požega*, 623-625.

¹⁸⁵ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 57.

¹⁸⁶ Filip Potrebica, „Poljoprivredni školski centar,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 459.

Kraljević, kasniji ravnatelj.¹⁸⁷ Škola je imala svoje gospodarske zgrade, a na obroncima Požeške gore vinograde i rasadnik američke loze iz kojega su obnavljani vinogradi Požeštine nakon epidemije filoksere. Zimi se nastava orijentirala na teoriju, a ostalo vrijeme nastavne godine učenici su sudjelovali kod svih praktičnih radnji na školskom gospodarstvu. Namjera škole bila je osposobiti seljake za samostalno vođenje poljoprivrednog obiteljskog gospodarstva jer je većina učenika dolazila upravo sa seljačkih gospodarstava. Nakon završetka školovanja 75-80% učenika se vraćalo na selo i primjenjivalo stečena znanja.¹⁸⁸

Budući obrtnički majstori školovali su se u šegrtskim školama, a 1886. godine reformiran je i sustav obrazovanja šegrta pa je nova šegrtska škola u Požegi otvorena 1887. godine. Na njoj su predavali učitelji pučke škole, a polaznici su mogli birati između 18 različitih zanata. Ravnatelji su bili Ferdo Poljak i Dragutin Pavić.¹⁸⁹ Ženska strukovna škola otvorena je 1895. godine, a ravnateljica je bila gradonačelnikova supruga, Valerija Ciraki. Na školi su radile učiteljice Vjekoslava Špandović, Anka Slavik, Klementina Riffer-Stručić, Josipa Badovinac, Terezija Filić i druge. Prve učenice podučavane su krojačkim vještinama.¹⁹⁰ Učiteljice su se mijenjale gotovo svake školske godine, bilo zbog premještaja bilo zbog udaje kad su prekidale karijeru.

Uz državne škole postojale su i neke privatne škole. U Irenovcu na veleposjedu Turkovića postojala je škola za djecu tamošnjih radnika na pilanama. Sedamdesetih godina u Požegi je postojala privatna ženska škola na njemačkom jeziku. Istovremeno, požeška židovska zajednica nastojala je bezuspješno otvoriti vlastitu konfesionalnu školu.¹⁹¹ Uz navedene, u Pakracu je do 1878. godine djelovala i srpska preparandija.¹⁹²

6.2. Vjerska elita

U Požeškoj županiji prevladavalo je katoličko stanovništvo, stoga je katolički kler bio dio društvene elite. Doduše ne svi, jer u elitu su ulazili klerici koji su bili na službi u gradovima, primjerice župnik u Požegi. Četvrtina stanovništva bila je pravoslavne

¹⁸⁷ Kempf, *Požega*, 592-593.

¹⁸⁸ Kempf, *Požega*, 592-594.

¹⁸⁹ Kempf, *Požega*, 590-591.

¹⁹⁰ Filip Potrebica, „Srednja škola s metalskim, elektro i građevinskim usmjerenjem,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 455. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 108. Kempf, *Požega*, 591.

¹⁹¹ Kempf, *Požega*, 595.

¹⁹² Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 42. Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 411.

vjeroispovijesti, a sjedište vladike bilo je u Pakracu. Pakrački vladika te lokalni parosi redovito su sudjelovali u različitim narodnim svečanostima i političkim događajima. Židovima su tek 1873. godine građanska prava izjednačena s ostalim stanovništvom i činili su vrlo mali postotak u stanovništvu, ali je židovski kapital bio značajan u privredi. Za razliku od pravoslavnog svećenstva koje je bilo slabije obrazovano, Židovi i katoličko svećenstvo spadali su među intelektualce.

	Rimokatolici	Grkokatolici	Pravoslavci	Evangelici	Židovi	Ukupno
1869.	59,37%	0,01%	37,14%	2,47%	0,82%	100%
1880.	70,19%	0,00%	27,77%	1,23%	0,81%	100%
1890.	70,40%	0,06%	26,38%	2,19%	0,95%	100%

Tablica 3. Vjeroispovijest stanovništva Požeške županije 1869. godine¹⁹³

Prevladavajuće vjeroispovijesti bile su rimokatolička i pravoslavna, uz vrlo malu prisutnost ostalih. Dvije trećine stanovništva županije bile su katoličke vjeroispovijesti 1869. godine, a taj udio još raste u sljedećim desetljećima. Pravoslavno stanovništvo činilo je nešto više od jedne trećine 1869. godine, a za razliku od katolika njihov udio je u padu prema kraju stoljeća. Udio Židova bio je neznatan jer tek kasnije dobivaju svoja prava pa će i njihov postotak porasti. Suživot pravoslavaca i katolika bio je uredan i u razdobljima političkih napetosti na nacionalnoj razini. Prilikom proslave stogodišnjice katoličke župne crkve u Pakracu 1863. godine angažirali su se i pakrački pravoslavci u organizaciji događaja važnog za cijeli grad.¹⁹⁴ Kad govorimo o gradu vrijednosti će biti drugačije. U gradovima je bilo više židovskoga stanovništva koje je bilo prisutno u javnome životu te imalo važnu ulogu u društvu putem njegovih političkih, prosvjetnih i kulturnih institucija.

Kad govorimo o Katoličkoj crkvi, život Požeške županije obilježavali su dijecezanski svećenici te različite muške i ženske redovničke zajednice. Njihovu ulogu u društvu te doprinos obrazovanju i kulturi možemo pratiti na primjeru grada Požege. Najstariji crkveni red bili su franjevci koji su došli u 13. st. te ostali ovdje i za vrijeme Osmanlija. Bili su župnici i pučki učitelji te ravnatelji i profesori na gimnaziji od 1797. godine do 1864. godine te su kroz to vrijeme skupili mnogo dragocjenih dokumenata i izvora važnih za povijest

¹⁹³ Podaci za 1869. godinu preuzeti iz: Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 40-41. *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896.* (Budimpešta: Kr. ugarski središnji statistički ured, 1897), 36-37. Podaci za 1880. i 1890. godinu preuzeti su iz Statističkog godišnjaka.

¹⁹⁴ *Slavonac*, 23 (1863): 368.

Slavonije i Požeške županije. Nažalost, samostan i crkva Svetog Duha, skupa s arhivom, izgorjeli su u velikom požaru 1842. godine.¹⁹⁵

Franjevci su uživali velik ugled, a sinovi boljih građanskih obitelji odlazili su u samostan, primjerice braća Josip i Bruno Kovačević, sinovi ugledne opančarske obitelji. Posebno je plodan i znamenit rad bio fra Josipa Kovačevića. Njegovim zalaganjem od 1890.-1894. godine obnavljana je crkva Svetog Duha, a donacije imućnih građana zabilježene su na vitrajima.¹⁹⁶ Bio je vjeroučitelj na Višoj djevojačkoj školi od 1875.-1900. godine, a kao gvardijan požeškog samostana posvetio se socijalnom, karitativnom i pastoralnom radu. Proučavao je povijest franjevacu u Požegi te sastavio *Katekizam za 1. i 2. razred pučkih škola* (1891.).¹⁹⁷ Ipak, najpoznatiji požeški franjevac bio je fra Kajo Agjić, rodom iz Pleternice. Njegova pisana djelatnost bila je plodna, bogata i korisna, budući da je govorna bila zakinuta mucanjem. Od 1848.-1852. godine bio je ravnatelj gimnazije, a prije toga profesor pastoralne i moralne teologije u Vukovaru i Mohaču. Za potrebe nastave prevodio je njemačka moralna i teološka djela te sam sastavljao udžbenike. Sastavio je lekcionar *Štijenja poslanicah evangjeljah za sve nedjelje i svetkovine preko godine* 1865. godine koji se koristio u bogoslužju u franjevačkim crkvama u Hrvatskoj, Slavoniji i Bačkoj. Bio je suradnik *Slavonca* u rubrikama „Priatelj puka“ i „Dobar župnik“, bavio se franjevačkom poviješću u Požegi te prikupljao starine, pomagao mlade književnike, pisao poučne igrokaze te se dopisivao s Ljudevitom Gajem i Andrijom Torkvatom Brličem o jezičnim pitanjima.¹⁹⁸

Drugi crkveni red koji je obilježio povijest Požege su isusovci koji su u Požegu došli 1698. godine¹⁹⁹ te su osnovali gimnaziju koja šezdesetih godina 18. st. postaje *Academia Posegana*.²⁰⁰ Šezdesetih godina 19. st. ponovno se vraćaju, no nisu se dugo zadržali, dijelom i zbog skandala u koje je bio upleten isusovac Lovro Pregl.²⁰¹ Uz Gimnaziju, isusovci su otvorili i kolegij za mladiće 1731. godine, a najveći dio korisnika bio je stipendiran. Polaznici su bili istaknuti kulturni i javni djelatnici Vilim Korajac, braća Tomić, Armin Pavić, Antun Schwarz, Stjepan Pavišić, Ivan Šulc i drugi. Ravnatelj kolegija pedesetih godina bio je župnik

¹⁹⁵ Kempf, *Požega*, 496-498.

¹⁹⁶ Kempf, *Požega*, 500-501. Mijo i Marija Reiner, Dragutin Gvozdanović, braća Kraljević, Terezija Vincijanović, Franjo Marinović, Alojzija Tubić, Antun Mojsinović, M. R. Thaller, Ivan Csillagh, Ana Zemljic i drugi.

¹⁹⁷ Ciraki, *Bilježke*, 530. *Požeški leksikon*, 130.

¹⁹⁸ Potrebica, „Požega i Požeština“, 106. Ciraki, *Bilježke*, 529. *Požeški leksikon*, 11. Dubravko Jelčić, „Književnost u Požegi i Požega u književnosti,“ u *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti (Požega: Spin Valis, 2004), 315-316.

¹⁹⁹ Kempf, *Požega*, 505-506.

²⁰⁰ Kempf, *Požega*, 516.

²⁰¹ Ciraki, *Bilježke*, 558-559.

Ivan Thaller, a kasnije su to bili Josip Kovačević, Ivan Matijević, Stjepan Kos, Kamilo Kumpf te Ignacije Horat.²⁰² Uz isusovce, napomenimo još i sestre milosrdnice koje su došle u Požegu 1861. godine zalaganjem župnika Ivana Thallera, nadbiskupa Haulika i grofice Janković. Već je spomenuto kako su preuzele Djevojačku školu. Isto tako, kao i u Daruvaru, i ovdje je grofica Janković sudjelovala.²⁰³

Katoličku župu u Požegi sredinom 18. st. od franjevacu preuzimaju dijecezanski svećenici i sjedište se premješta u novoizgrađenu crkvu sv. Terezije Avilske. Iako je oduvijek postojalo više ili manje izraženo rivalstvo između franjevacu i „petrovaca“, zajedno su surađivali u korist grada pa su tako na brijegu Kalvariji iznad grada 1885. godine postavljene postaje Križnog puta zalaganjem fra Josipa Kovačevića i župnika Ivana Bošnjaka i troškom uglednih požeške obitelji i pojedinaca.²⁰⁴ Župnici „Terezinske crkve“ u drugoj polovici 19. st. bili su Franjo Sviranić, Ivan Thaller, Ivan Bošnjak i Antun Mikulić. Među njima treba istaknuti Ivana Thallera. Sin ugledne požeške obitelji, jedno vrijeme misionar u Indiji, u Požegi je bio župnik od 1856.-1878. godine. Ujedno je bio gradski vijećnik te saborski zastupnik. Naročito se posvetio školstvu obnavljajući pučke škole i zalažući se za poboljšanje položaja učitelja. Prisutan je i u društvenom životu grada te je aktivan član različitih požeških društava (Društvo za potporu siromašnih učenika gimnazije, Dobrovoljno vatrogasno društvo), a osobito je volio streljaštvo.²⁰⁵ Iako nije djelovao u Požegi, kao književnik će ostati zapamćen, inače vrlo sposoban svećenik, Vilim Korajac. Djelovao je u Đakovu i Zemunu, a satirički je pisao o Požežanima i njihovim običajima u djelima *Šijaci* i *Auvergnanski senatori*. Njegov rad cijenio je i August Šenoa.²⁰⁶

Ni jedan događaj u gradu, društveni, politički ili kulturni, nije mogao proći bez sudjelovanja katoličkog klera tim više što su takve svečanosti uključivale svete mise. Kad je Janković ponovno imenovan velikim županom 1861. godine, u selu Mitrovici (Trenkovo) dočekao ga je podarhidakon Ernest Filetić, a u ime grada ga je na ulazu u Požegu dočekao župnik Ivan Thaller. Nakon konstituiranja županijske skupštine, u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi održan je svečani *Te Deum*. Svećenici, kao ugledniji članovi društva, birani su i u razne

²⁰² Kempf, *Požega*, 519-524.

²⁰³ *Slavonac*, 1 (1863): 9-10. Ciraki, *Bilježke*, 561.

²⁰⁴ Kempf, *Požega*, 554-555.

²⁰⁵ Kempf, *Požega*, 540-546. Tomislav Wittenberg, „Osam generacija Thallera,“ u *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch*, ur. Renata Trischler, (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2008), 195-196.

²⁰⁶ *Požeški leksikon*, 129. Kempf, *Požega*, 639. Matko Peić, „Požeška književnost,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 478. Prema nekim navodima, *Auvergnanski senatori* su nastali kao osveta gradskoj upravi koja ga nije izabrala za župnika u Požegi.

gradske i županijske deputacije predstavnicima vlasti.²⁰⁷ Tome treba pridodati i neizostavnu ulogu svećenika i vjerskih obreda prilikom blagoslova novih zgrada, zastava različitih društava i slično.

Nakon rimokatolika, stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti imalo je najbolji položaj u društvu još od Edikta o vjerskoj toleranciji koji je donio Josip II. 1781. godine. Prije Edikta, kroz drugu polovicu 18. st., naseljavaju se po trgovištima (Daruvar, Velika, Kutjevo, Cernik, Pleternica) te izvan granica Požege pa u obližnjem selu Vrhovci osnivaju svoju parohiju. Iako je požeški gradski magistrat još 1778. godine tražio da se u gradu mogu naseliti pravoslavni trgovci, Marija Terezija je odbila pa se prve obitelji doseljavaju krajem 18. st.: Kušević, Bogić, Konjević, Ilić, Subotić i Stefanović. Konstantin Lazarić 1782. godine postao je prvi pravoslavni požeški građanin. Edikt o vjerskoj toleranciji donio je pravoslavnom stanovništvu široka građanska prava. Mogli su se naseljavati u gradovima, imati nepokretnu imovinu te su bili obuhvaćeni izbornim pravom. U Požegi su se pravoslavni trgovci udružili u ceh 1840. godine, a članovi su imali nepokrenuti imovinu i bili su izbornici 1848. godine, a neki su i glasovali prilikom izbora za zastupnike u Hrvatski sabor.²⁰⁸

U Požeškoj županiji postojalo je i starosjedilačko pravoslavno stanovništvo koje se doselilo iz Bosne i Srbije u 16. i 17. st. bježeći pred Osmanlijama. Mnogo ih se naselilo u selima ispod Papuka i Psunja pa je taj kraj prozvan Mala Vlaška. U gradovima se nisu mogli naseljavati pa se naseljavaju u selima blizu grada u kojima osnivaju crkvene parohije koje su bile podređene pakračkom vladiki. Pakrac je dakle bio sjedište vladike, a na toj dužnosti u drugoj polovici 19. st. bili su Nikanor Grujić i Miron Nikolić. Osim pravoslavne crkve i vladikinih dvora, u Pakracu se nalazila i već spomenuta srpska preparandija. Nakon odlaska grofova Janković iz Slavonije, srpska pravoslavna općina u Pakracu 1877. godine kupila je stari grad Pakrac. Parohije su postojale još u selima Bučje, Doljani i Kusonje blizu Pakraca, Treštanovci, Paka, Londžica, Bekteško Gradište, Vetovo, Bolomače, Čečavac, Slobošтина, Smoljanovci i Striježevica, a pravoslavna crkva sagrađena je i u Kaptolu kod Požege. Požeški pravoslavci imali su parohiju u selu Crkveni Vrhovci gdje se nalazila crkva posvećena arhanđelima Mihajlu i Gavrilu, a prilikom obnove 1879. godine posvećena je Bogorodici.²⁰⁹

²⁰⁷ Kempf, *Požega*, 299-300. Kempf, *Požega*, 390.

²⁰⁸ Potrebića, „Požega i Požeština“, 74. Karaman, *Požega u srcu Slavonije*, 43.

²⁰⁹ Kempf, *Požega*, 560-562. *Požeški leksikon*, 248-249. Kempf, *Iz požeške kotline*, 118. Kempf, *Iz požeške kotline*, 182-183. Kempf, *Požega*, 565. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 36. Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 53.

Doseljeni pravoslavci konačno su 1846. godine podignuli crkvu sv. Georgija u Ulici sv. Roka, iako su predlagali da bude podignuta na središnjem Trgu sv. Trojstva čemu gradske vlasti nisu mogle udovoljiti. Paroh je od 1849. godine bio Nikolaj Popović, a 1863. godine naslijedio ga je Josip Zdjelarević koji je službu vršio do 1902. godine. Pravoslavni vjernici bili su organizirani u svoju crkvenu općinu kojoj su na čelu bili ugledniji pravoslavci u gradu, primjerice trgovci Maksim Kušević, Milan Bogić, Spiridon Kušević i Petar Ninković ili sami parosi Popović i Zdjelarević te činovnici Milan Stojanović, Đoko Janković i Petar Trbojević. Boljestojeći pravoslavni građani pomagali su svoju parohiju: Svetozar Kušević, Nikola Šobat, Đoko i Ana Jovanović, obitelj Milekić. Na samom početku 20. st., požeška parohija, grad i pripadajuća sela, brojila je 1328 ljudi.²¹⁰ Suživot katolika i pravoslavaca krajem 19. st. možemo vidjeti na primjeru obitelji Marković i Zdjelarević koje su bili susjedi u Ulici Vučjak. Srdačno su razgovarali jedni s drugima i međusobno se poštovali, nosili su jedni drugima prve plodove iz vrtova i vinograda, a Božić i Uskrs slavili su se po dva puta. Božićna jelka koja je bila u prosincu kod Markovića, u siječnju se prenosila kod Zdjelarevića.²¹¹

Važna je bila prisutnost pravoslavnog svećenstva prilikom političkih događanja. Kad je 1849. godine Julije Janković ustoličen za velikog župana, prisegu je izrekao pred pakračkim vladikom Stjepanom Kragujevićem.²¹² Kragujević je sudjelovao u njegovom ustoličenju i 1861. godine kad je izrekao i prigodni govor.²¹³ Jankovićevo ustoličenje primilo je blagoslov i katoličkog i pravoslavnog svećenika. Pjevačko društvo u kojemu su sudjelovali građani sviju vjeroispovijesti pjevalo je na vjerskim blagdanima i u katoličkoj i u pravoslavnoj crkvi. Poseban primjer je angažman pravoslavnih vjernika prilikom proslave 100. godišnjice posvete katoličke crkve u Pakracu.

Židovi su po zastupljenosti bili treća vjerska zajednica u županiji. Krajem 18. st. u županiji su evidentirane samo dvije židovske obitelji na vlastelinstvima: trgovci David Spitz u Stražemanu i Salamun Pichler u Kuli. Prvi židovski građanin u Požegi bio je trgovac Mojsije Rosenberg koji je proizvodio sapun i svijeće te je s vremenom stekao velik ugled u gradu i naklonost građana. Njegov sin Lavoslav u drugoj polovici 19. st. bio je podnačelnik, a vrlo kratko vrijeme i gradonačelnik. Sredinom 19. st. kupuju kuću u Kanižličevoj ulici, na rok od 30 godina, znatno prije no što je Židovima dopušteno posjedovati nekretnine. Kad se 1848. godine dio zastupnika usprotivio naseljavanju židovskih trgovaca u Požegi, Rosenbergovi su

²¹⁰ Kempf, *Požega*, 562-565.

²¹¹ Marković, *Prozori moga djetinjstva*, 33-34.

²¹² Kempf, *Požega*, 294.

²¹³ Kempf, *Požega*, 300.

iz te pritužbe bili izuzeti. Prozvani židovski trgovci – Samuel Singer, Kaspar Gruber, Naco Hecht i Naco Reichenfeld – požalili su se banu Jelačiću koji je poništio gradske odluke. Početkom pedesetih godina u Požeškoj županiji bilo je 485 Židova, a već 1857. godine 837. Početkom 20. st. u požeškoj židovskoj općini bilo je 82 obitelji iz Požege, te 47 iz okolice.²¹⁴

Nakon 1860. godine kada je Židovima omogućeno posjedovanje nekretnina i slobodno bavljenje obrtom, naseljavaju se u gradove, a njihov kapital bio je važan prilikom pokretanja privrednih pothvata i novčanih ustanova, a kao pravnici i liječnici čine dio inteligencije te sudjeluju u radu različitih institucija.²¹⁵ Pedesetih godina stvaraju se dinastije bogatih trgovaca i poduzetnika koji ulažu kapital u privredne pothvate, željeznicu, drvenu industriju, parne mlinove, građevinu i sl. Albert i Andrija Müller u Ivanovu Polju kraj Daruvara otvorili su staklanu, a kasnije ju preuzimaju Jakob Müller i Bresslauer.²¹⁶ Nakon požeške izložbe 1863. godine, sudjelovali su i u pripremanju Gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine, naročito Židovi iz Požege, Dragutin i Izidor Lobe, Ljudevit Stein i Lavoslav Rosenberg te iz Nove Gradiške Đuro Neuwirth i Josip Švarc.²¹⁷ Sedamdesetih godina njihov kapital je dovoljno ojačao pa prednjače u ulaganjima u trgovini, bankarstvu i poduzetništvu. Značajan je udio njihova kapitala prilikom osnivanja Brodske i Novogradiške štedionice 1871. i 1872. godine.²¹⁸

Židovi su se brinuli i za vlastitu zajednicu podizanjem sinagoga i osnivanjem konfesionalnih škola. U Požegi i Cerniku 1857. godine postojali su molitveni domovi,²¹⁹ a 1885. godine u Požegi je sagrađena sinagoga²²⁰ na zemljištu Lavoslava Rosenberga dok je Mojsije osigurao prostor izvan grada za židovsko groblje.²²¹ Daruvarski Židovi sinagogu su dobili 1872. godine zalaganjem rabina Izaka Grossa, a zemljište im je darovao grof Julije Janković.²²² Židovske bogoštovne općine brinule su za vjerski i prosvjetni napredak Židova, a postojale su u Požegi i Cerniku. Osnivale su rabinat, vodile matične knjige te organizirale

²¹⁴ Kempf, *Požega*, 382-383. Kempf, *Požega*, 566-569. Ljiljana Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)“ (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb, 2007), 264-266. Karaman, *Požega u Srcu Slavonije*, 42.

²¹⁵ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 419-422.

²¹⁶ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 270.

²¹⁷ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 327.

²¹⁸ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 399.

²¹⁹ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 267.

²²⁰ U odboru za gradnju sinagoge bili su Koloman Hecht, Antun i Vilim Müller, Josip Adler (Kaptol) i Marko Poper (Pleternica).

²²¹ Kempf, *Požega*, 567.

²²² Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 408.

konfesionalne škole gdje je bilo moguće.²²³ Predsjednici požeške općine bili su Lavoslav Rosenberg, Tobija Sternberg, Filip Roth, Vilim Müller, Koloman Hecht, Hinko Friedmann, Vilim Pollak, Lavoslav Adler i Makso Steiner. Rabini u Požegi bili su Krakauer, Josip Löwy, Marko Mojses, Filip Singer, rabin Goldstein, Šalamun Hermann, Mavro Bleier i Mojsija Schwarz čiji je sin Gavro²²⁴ kasnije postao nadrabin u Zagrebu.²²⁵ Židovske konfesionalne škole otvorene su u Cerniku 1866. godine,²²⁶ i Daruvaru 1872. godine opet zalaganjem rabina Izaka Grossa. Daruvarsku školu pohađala su i mnoga nežidovska djeca.²²⁷

Prema kraju stoljeća Židovi su sve prisutniji u društvenoj eliti, ne samo po svojoj gospodarskoj djelatnosti nego nastoje biti prezentni i u kulturnoj djelatnosti. Tiskaru koju je osnovao Miroslav Kraljević u Požegi, 1885. godine kupio je Lavoslav Klein te ju vodio do 1905. godine.²²⁸

6.3. Umjetnička aktivnost društvene elite

Na kraju ovoga poglavlja, određen prostor valja posvetiti i umjetničkim ostvarenjima društvene elite. Prije svega, pozornost valja posvetiti Miroslavu Kraljeviću koji je 1862. godine otvorio prvu tiskaru u Požegi što je bilo „nedvojbeno obilježje naprednijeg i modernijeg doba“²²⁹ te označilo prekretnicu u „kulturnom i prosvjetnom životu ne samo grada Požege, već i ovog dijela Slavonije“²³⁰. Objavio je pretisak Kanižličeve *Svete Rožalije*, a 1864. godine počeo je izdavati *Pučki kalendar*. Godine 1863. izdao je roman *Požeški đak ili Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo sladki svoj narodni jezik* koji je imala i čitala gotovo svaka kuća u Požegi.²³¹ U tiskari su tiskana i godišnja izvješća gimnazije, različite brošure, prigodnice, tiskanice te pravila društava. Tiskaru je nakon Miroslava preuzeo Ladislav Kraljević 1877. godine.²³²

²²³ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 294.

²²⁴ Ivica Vidmar, *Požeški mozaik: iz naših djetinjstkih i đaćkih dana do godine 1902* (Požega: Matica hrvatska Požega, Poglavarstvo Grada Požege, 1999), 65.

²²⁵ Kempf, *Požege*, 568-569.

²²⁶ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 333.

²²⁷ Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica“, 406.

²²⁸ Tomislav Jakić, „Požeške štamparije i knjižare“, u *Požege 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 482-483.

²²⁹ Ciraki, *Bilježke*, 566.

²³⁰ Jakić, „Požeške štamparije i knjižare“, 482.

²³¹ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 10.

²³² Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 292-293. Potrebica, „Požege i Požeština“, 105-106.

Od 1863. godine Kraljević je započeo izdavanje književnog časopisa *Slavonac* čija je svrha bila „širenje prosviete, a napose koristna znanja i gospodarstvena podučavanja priobćavati, te kroz to samo korist i blagostanje naroda našeg promicati“²³³. U njemu su se javili brojni hrvatski književnici, a časopis je okupljao i mlade požeške književnike – braća Aleksandar i Josip Eugen Tomić, Miroslav Špun-Strižić, Franjo Ciraki, fra Kajo Agjić i drugi. U njemu su se pojavljivali i književni prijevodi s francuskog, talijanskog, njemačkog, češkog, poljskog i ruskog jezika. Jasno da je osim kulturne uloge, list imao gospodarsku i političku notu. Objavljivani su članci o narodnim običajima, obradi zemlje, uzgoju stoke, zdravstvu, higijeni i slično. Raspravljalo se o političkim pitanjima i nacionalnom identitetu: o hrvatstvu, srpstvu, slavenstvu i slavonstvu.²³⁴ *Slavonac* je svojedobno bio uspješan „te se prema svom sadržaju može računati među bolje naše listove“.²³⁵

Osim političkom i privrednom djelatnošću, društvena elita bavila se različitim umjetnostima od kojih je najplodnija bila književnost. Najpoznatiji među njima, izuzev Cirakija ili Kraljevića, nisu djelovali u Požegi, nego uglavnom u Zagrebu kamo su se preselili zbog posla. Bez obzira gdje živjeli, njihov doprinos hrvatskoj književnosti izuzetno je vrijedan. Vjekoslav Babukić bio je jedan od najbližih Gajevih suradnika u oblikovanju hrvatskog standardnog jezika uređujući *Danicu*, objavljujući jezikoslovna djela te je postao prvi profesor hrvatskoga jezika na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu. Janko Jurković okušao se u različitim književnim vrstama (pripovijetka, drama, feljton, putopis), a u esejima promišljao teoriju književnosti. Svećenik Vilim Korajac istaknuo se humorističnim i satiričnim djelima u kojima se rugao Požežanima (*Šijaci; Auvergnanski senatori*), a u *Pozoru* je objavio *Smrt age birokrata*, parodiju Mažurančeva epa. Uz Korajca, i drugi domaći pisci posvećeni su regionalnim temama. Josip Eugen Tomić, dramaturg HNK, potpredsjednik Matice hrvatske, u romanu *Kapetanova kći* upravo je požeški roman, a kako je mu je spisateljski uzor bio August Šenoa, dovršio je njegov roman *Kletva*. Osim romana pisao je i humoristične pripovijetke, pjesme, kao i drame i komedije u skladu s aktualnim društveno-političkim prilikama. Tomićeva supruga Hermina također se bavila književnim radom i pisala drame. Aleksandar Tomić, brat Josipa Eugena, i Sjepan Sušnik, objica svećenici kao i Korajac, također su se bavili književnim radom te svoje radove objavljivali u tadašnjim časopisima, a prevodili su kraća književna djela sa slavenskih jezika. Državni nadodvjetnik, pisac pravnih studija te profesor na pravnom fakultetu, Napoleon Špun-Strižić također je u slobodno vrijeme

²³³ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 229.

²³⁴ Pavličević, „Pregled povijesti Požeške kotline“, 229-230. Potrebića, „Požega i Požeština“, 106.

²³⁵ Ciraki, *Bilježke*, 566.

njegovao lijepu umjetnost te pisao pjesme (*Iz mladih ljeta*) za koje je riječi hvale imao i August Šenoa. Možda najpoznatiji od svih požeških političara koji su se bavili književnim radom, bio je dugogodišnji gradonačelnik Požege Franjo Ciraki koji je u hrvatsku književnost 19. st. unio svježinu svojim elegijskim heksametrom u djelu *Florentinske elegije*. Osim toga, prevodio je s nekoliko jezika te pisao pjesme i pripovijetke, a na tragu pisaca požeških tema je i njegovo djelo *Jankovo ljetovanje*. Važan književno-povijesni i teorijski doprinos o starijoj hrvatskoj književnosti, napose Dubrovačkoj, ostvario je Armin Pavić, koji je s Franjom Markovićem polemizirao o nastanku Gundulićeva *Osmana*. Među istaknutim hrvatskim putopiscima neizostavno je ime Dragutina Lermana koji je djelima *Listovi iz Afrike* i *Novi listovi iz Afrike*, dokumentirao svoj boravak u Africi gdje je boravio 14 godina, a Etnografskom muzeju ostavio je bogatu kolekciju predmeta koje je sakupio. Među književnike treba ubrojiti i već spomenutog gimnazijskog profesora Petra Markovića, ali i njegovu kći Zdenku Marković koja je u svojoj karijeri krenula očevim stopama u 20. st. Iako njegova djela nemaju veliku umjetničku vrijednost, nego isključivo prigodničarsku kao odgovor na društvene aktualnost, valja spomenuti i Ladislava Kraljevića, županijskog nadšumara koji je objavljivao humoristične pjesme te napisao prigodnu kraću dramu *Fra Luka Ibrišimović ili izgon Turaka na Grgurevo iz Požege*.²³⁶

Kad je riječ o slikarstvu, dva su imena koja je neizostavno spomenuti: Gustav Poša i Miroslav Kraljević. Gustav Pošta potomak je stare požeške obitelji, a školovao se u Beču i Budimpešti. Nažalost, kako njegovo djelo tako i njegov život, zanemareni su i nedovoljno istraženi, a djela koja su ostala iza njega svjedoče da se uglavnom bavio slikanjem portreta, kako anonimnih osoba tako i istaknutih sugrađana (Svetozar Kušević, Ladislav Thaller). Miroslav Kraljević, daleko je poznatiji te se smatra jednim od utemeljitelja modernog slikarstva u Hrvatskoj. Iako je njegovo djelovanje vezano za početak 20. st., valja spomenuti da je portretirao članove svoje obitelji (stričevi Ladislav i Teodor; teta Lujka; portreti oca i majke) kao i istaknutih Požežana (Vjekoslav Babukić, Janko Jurković, Josip Eugen Tomić).²³⁷

Za razliku od književnosti, koja je imala dugu tradiciju, glazbena i kazališna umjetnost nisu bile toliko značajne za ovu sredinu niti su imale tradiciju vrijednih umjetničkih ostvarenja. Pokretač glazbenoga života u Požegi bio je njemački doseljenik Vilim Just, no o tome će biti govora u sljedećem poglavlju.

²³⁶ Jelčić, „Književnost u Požegi“, 313-327. *Požeški leksikon*, 324. Kempf, *Požega*, 607-644.

²³⁷ Ivanka Reberski, „Likovna baština 20. stoljeća,“ u *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti (Požega: Spin Valis, 2004), 259-269.

7. SVAKODNEVNI ŽIVOT DRUŠTVENE ELITE

7.1. Urbanizacija i kultura stanovanja

Modernizacija je podrazumijevala podizanje životnog standarda građanstva, a to je značilo urbanizaciju gradova, njihovo plansko širenje i podizanje kvalitete života. U drugoj polovici 19. st. više pažnje pridaje se izgledu grada pravilnim organiziranjem i asfaltiranjem ulica, oblikovanjem zelenih površina, izgradnjom infrastrukture, vodovodne i kanalizacijske mreže te rasvjete kako bi se poboljšale higijenske prilike i sigurnost građana – koliko su budžeti gradova dopuštali. U svrhu uređenja grada u Požegi je 1873. godine osnovan *Građevni i poljepšavajući odbor*, a 1894. godine *Društvo za poljepšavanje grada Požege*.²³⁸ Lice grada dotjerivalo se i obnavljanjem starih fasada te gradnjom novih zgrada u historicističkom stilu. Arhitektonski ured *Hönigsberg i Deutsch*, koji je oblikovao moderno lice zagrebačkog Donjeg grada, angažiran je za restauraciju kompleksa županijskih zgrada 1898. godine. Obnovljen je i interijer te prilagođen zahtjevima modernog vremena, a za veliku skupštinsku dvoranu naručeni su portreti velikih župana u radionicama slikarskih majstora kao što su Josip Bužan, Bela Čikoš-Sessia i drugi. Isti arhitektonski ured zaslužan je i za projektiranje nove zgrade Kraljevskog financijskog ravnateljstva.²³⁹ Požeška županija veliko uređivanje doživjela je 1885. godine kad se pripremala za dolazak cara Franje Josipa I. Dijelovi županije kojima je car trebao proći dotjerivali su se što se bolje moglo s obzirom na financijske neprilike. Popravljale su se ceste, mostovi i ulice, ličile crkve i javne zgrade, a brojni privatni stanovi i gostionice renovirali su se za smještaj svite koja je dolazila s carem.²⁴⁰

Vidljivo je da je urbanizacija najviše uvjetovana gospodarskim i političkim faktorima. Predgrađa i gradske jezgre uspostavljaju bolju komunikaciju, industrijalizacija, koja je u ovim krajevima bila intenzivnija tek na prijelomu stoljeća, dovela je do podjele grada prema namjeni što se očitovalo i u nazivlju kvartova (Ciglane; Sajmište). Uske ulice u staroj jezgri gradova se uređuju, dok se nove ulice grade da budu šire i protočnije za sve obilniji promet, a na rubu grada podižu se željeznički kolodvori. Napredak prosvjete i kulture također je faktor urbanizacije pa se škole, poput gimnazije u Požegi i Dječачke škole, sele iz starih zgrada u nove, prilagođene modernijoj nastavi, usto se grade i nove škole, a podižu se i kulturne

²³⁸ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 366. Kempf, *Požega*, 393. Kempf, *Požega*, 664-665.

²³⁹ Kempf, *Požega*, 314-315. Darja Radović-Mahečić, „Prostorni razvoj Požege,“ u *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti (Požega: Spin Valis, 2004), 154.

²⁴⁰ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 104.

institucije poput gradskih kazališta. Urbanizacija je uvjetovana i prirodnim smještajem grada kao i vodenim tokovima kroz i oko njega te prometnim pravcima na kojima su se gradovi nalazili. Osim planskoga širenja grada, urbanizacija označava i povećanje gradskog stanovništva priljevom iz obližnjih sela ili migracijama iz udaljenijih krajeva. Ovisno o materijalnim prilikama, dio stanovništva kupuje stanove ili se odlučuje na podstanarstvo, dok dio neplanski podiže nove stambene zgrade uglavnom na rubovima grada. Kad govorimo o Požegi, njezina urbanizacija uvjetovana je smještajem u podnožju Požeške gore, tokovima Orljave i nekoliko potoka u gradu, kao i brežuljcima koji se usijecaju u grad. Stara srednjovjekovna jezgra, koja je nekada bila okružena zidinama, određena je nepravilnim i uskim ulicama. Ostale ulice građene su uz glavne prometnice u smjerovima istok-zapad (Pleternica-Pakrac) i sjever-jug (prema Našicama i Osijeku). Grad se nije znatnije mijenjao u 19. stoljeću, a sve do početka 20. st. nije bilo sustavnog projektiranja ulica. Prvu regulatornu osnovu Požega je dobila tek 1903. godine čime se stalo na kraj stihijskom građenju stambenih objekata na rubovima grada, a prvi nacrt Požege izradio je Franjo Trapp 1908. godine.²⁴¹

Dok su aristokracija i imućnije sitno plemstvo živjeli na svojim posjedima izvan grada, u dvorcima i kurijama, moderno građanstvo živjelo je u gradu u obiteljskim kućama. Imućniji su si mogli priuštiti luksuzno uređene domove, no većina je živjela u udobnim i skromnijim domovima. Kad je već riječ o gradovima, aristokracija je povremeno po potrebi boravila u gradskim palačama, dok je sitno plemstvo u gradovima bilo trajno nastanjeno zbog svoje činovničke službe, a na imanjima izvan grada boravili su uglavnom tijekom sezonskih poljoprivrednih radova. Grof Janković u Požegi je imao gradsku palaču, jednokatnicu, nasuprot pravoslavne crkve, dok je lokalno plemstvo (Kraljević, Maljevac, Ciraki) imalo svoje skromne prizemnice i jednokatnice oko gradskih trgova i u središnjim ulicama. Za požeške prilike, sve te stambene zgrade bile su jednostavno i ukusno uređene te su se skladno uklapale u barokno lice gradskih ulica. Čak niti palača grofa Jankovića nije odudarala od ostalih stambenih zgrada. U kuriji izvan grada živjeli su Reineri (Brestovac) i Kuševići (Blacko), dok su Turkovići u Kutjevu renovirali i modernizirali tamošnji dvorac.

Dvorci su bili sjedišta plemićkih posjeda te mjesto stanovanja ili ladanja plemićke obitelji. To je bio ambijentalni sklop stambenih i gospodarskih zgrada (staje, žitnice, radionice i sl.), poljoprivrednog zemljišta, voćnjaka, parkova, vrtova, šuma i slično.²⁴² Najveći dvorac u

²⁴¹ Radović-Maheći, „Prostorni razvoj Požege“, 145-155.

²⁴² Mladen Obad Šćitaroci i Bojana Obad Šćitaroci, *Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka* (Zagreb: Šćitaroci, 1998), 43-44.

Požeškoj županiji bio je Daruvar (3175 m²),²⁴³ a Jankovići su u Slavoniji posjedovali još Pakrac i Stražeman te Čepreg u Ugarskoj. Njihov glavni posjed u Slavoniji bio je Daruvar po kojemu je i grad²⁴⁴ dobio ime. Barokni dvorac grofa Antuna Jankovića (18. st) renovirao je grof Julije (1868.-1870.). Posjed je prodan 1878. godine Magdalen Lechner, a nakon nje vlasnici su Alois i Anton pl. Tüköry.²⁴⁵ Kompleks s otmjenim dvorcem u Stražemanu prodan je 1876. godine kupcu iz Beča, 1882. godine kao vlasnik navodi se Karl Lobe²⁴⁶, a na prijelomu stoljeća vlasnica je grofica Buratti.²⁴⁷ Pakrački dvorac, u kojemu se rodio Julije, 1861. godine prodan je trgovcima iz Marseillesa.²⁴⁸ Spomenimo još i kuriju Svetozara pl. Kuševića „de Blacko“ u Kuzmici kao primjer seoske historicističke arhitekture.²⁴⁹ Dok Janković svoja imanja rasprodaje i odlazi iz Hrvatske, Turkovići obnavljaju Kutjevo koje su kupili 1882. godine na saborskoj dražbi. Barokni isusovački samostanski kompleks renoviran je u historicističkom stilu te prilagođen stanovanju uz otvaranje poslovnih prostora.²⁵⁰ Kako je Kutjevo bilo središte uprave, početkom 20. stoljeća uzdignuto je na visoku razinu. Pojedini objekti bili su povezani telefonskim vezama, a u glavnom kompleksu bila je knjižnica, arhiv arheološka i numizmatička zbirka, laboratorij, električna centrala s akumulatorima.²⁵¹

Najljepše građanske kuće bile su smještene oko gradskih trgova, a njihovi vlasnici bili su trgovci, gradski i županijski činovnici te svećenstvo. Stanovanje na takvim lokacijama u Požegi mogle su si priuštiti imućnije obitelji kao što su bile Kušević, Danilović, Klezinger, Kraljević, Thaller, Klein i Krauss. Vidljivo je po prezimenima da su to uglavnom bile pravoslavne i židovske trgovačke obitelji. Većinom su to bile prizemnice i katnice građene u baroknom i historicističkom stilu te okrenute pročeljem prema ulici ili, u duhu slavonskog tradicionalnog graditeljstva, zabatima okrenute cesti. Uz sobe za stanovanje, kuće su imale podrum i tavane, a kroz glavni ulaz dolazilo se u gospodarsko dvorište s vrtovima i

²⁴³ Mladen i Bojana Šćitaroci, *Dvorci i perivoji*, 55-56.

²⁴⁴ Mladen i Bojana Šćitaroci, *Dvorci i perivoji*, 114. *Dár* (mađ.) – ždral. Daruvar je dobio ime po ždralu koji se nalazi u obiteljskom grbu obitelji Janković.

²⁴⁵ Mladen i Bojana Šćitaroci, *Dvorci i perivoji*, 114-120. Kempf, *O grofovskoj porodici*, 13.

²⁴⁶ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 78.

²⁴⁷ Mladen i Bojana Šćitaroci, *Dvorci i perivoji*, 274-277.

²⁴⁸ Kempf, *O grofovskoj porodici*, 15.

²⁴⁹ Mladen i Bojana Šćitaroci, *Dvorci i perivoji*, 204-205.

²⁵⁰ Mladen i Bojana Šćitaroci, *Dvorci i perivoji*, 199-203.

²⁵¹ Turković, *Sedam stoljeća dobra Kutjevo*, 72-73.

gospodarskim zgradama te bunarom.²⁵² U dvorištu su se nalazile i sjenice za odmor, najčešće u hladovini voćnjaka, a bile su urešene cvijećem i drugim ukrasima.²⁵³

Ovakvi građanski domovi imali su jasno podijeljen unutarnji prostor s obzirom na funkciju, spol, dob i status korisnika. Za Požeški središnji trg karakteristične su bolte, lukovi u prizemlju gdje su bili smješteni dućani i različite radnje, dok su na katu bili stambeni prostori. U ovome razdoblju djeca dobivaju svoje sobe, muškarci često borave u svojim radnim sobama, dok žene imaju svoje budoare. Jasno je da su prostori u kojima je živjela posluha bili odvojeni od prostora u kojima je živjela obitelj. Najreprezentativnije prostorije bile su blagovaonica i salon koje su bile i svojevrsne polujavne prostorije budući da su se u njima primali gosti i organizirale obiteljske svečanosti. Zbog toga se posebna pažnja poklanjala uređenju tih dviju prostorija koje su pokazivale socijalni status obitelji, dok su ostale prostorije bile skromnije opremljene. Stvar socijalnog prestiža bila je držati salone.²⁵⁴ U njima se okupljala krema društva, a u maloj sredini kao što je Požega to je značilo da je u salone zalazilo lokalno plemstvo, činovništvo, profesori, župnici te imućni privrednici. Ovdje se razgovaralo o aktualnim temama, igrale su se društvene igre, sklapali poslovi, poznanstva te dogovarali brakovi. Izvodile su se i različite glazbene točke, a gostima su bili posluženi hrana i piće. *Persona gratissima* požeških salona bio je učitelj Ferdo Poljak, Zagrepčanin uzornog ponašanja i svestrano talentiran, a nakon ženidbe s Marijom Tomić, i u svome domu održavao je salone.²⁵⁵ U kuću predsjednika Sudbenog stola, Bartola Sakača dolazio je pandur Pavel najavljujati goste i pomoći prirediti svečani stol koji je Sakač detaljno pregledao prije dolaska gostiju.²⁵⁶ Osim Sakača, salone su povremeno priređivali i u obitelji Ciraki, a posluživao se čaj i kolačići te domaćinovo vino. Želeći se društveno afirmirati, i židovske obitelji, primjerice obitelj Arch, priređivale su salone.

Predmeti kojima su bili opremljeni dvorci i građanski domovi bili su pokazatelj bogatstva i statusa obitelji, a plemstvo i imućno građanstvo je pokušavo i luksuzne premete naručivalo iz inozemstva (Beč, Pariz, Budimpešta, München) ili su kod domaćih majstora tražili da im se izrade slični. Kako je druga polovica 19. st. doba širenja industrijske proizvodnje, elegantni namještaj postaje široko dostupan i modernom građanstvu koje je oponašalo plemstvo nastojeći pokazati svoju ekonomsku moć. Svaka prostorija (salon, radna

²⁵² Filip Potrebica, „Trgovi, ulice i parkovi Slavonske Požege,“ u *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić (Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977), 415-430.

²⁵³ Ciraki, *Bilježke*, 561.

²⁵⁴ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 367-368.

²⁵⁵ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 22. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 114.

²⁵⁶ Marković, *Prozori moga djetinjstva*, 24-25.

soba, spavaća soba i sl.) opremala se skladnim garniturama izrađenima od drveta sa staklenim, tekstilnim i metalnim elementima. Posebna pažnja bila je posvećena opremanju salona u kojemu su se primali gosti. U salonskim vitrinama izlagali su se ukrasni predmeti od stakla, porculana i metala te garniture u kojima se posluživalo jelo i piće. Naručeni predmeti bili su ukrašeni plemićkim grbovima vlasnika: primjerice uzglavlje kreveta iz obitelji Kraljević²⁵⁷ ili stakleni servisi za piće kakve su koristile obitelji Kraljević²⁵⁸ i Kušević²⁵⁹. Imućniji vlasnici kod boljih slikara naručivali su portrete koji su također bili statusni simboli vlasnika. Odjeća, stav i popratni detalji sugerirali su važnost i ugled osobe.²⁶⁰

7.2. Obiteljski život

Sklapanje braka bilo je svojevrsno sklapanje saveza među obiteljima. Potencijalni ženidbeni drugovi trebali su ispunjavati određene socijalne, ekonomske, konfesionalne i moralne uvjete te se uklapati u postojeće prilike ili poboljšati socijalni status obitelji. Dok je aristokracija bila zatvoren krug, niže plemstvo nerijetko je sklapalo brak s elitnim građanima.²⁶¹ U malim sredinama krug društvene elite bio je uzak pa su njihove rodbinske veze bile gusto isprepletene. U taj krug ulazi i neplemićka obitelj Thaller koja se uzdignula među najvažnije i najuglednije građanske obitelji koje su dominirale u političkom i javnom životu grada. Gradonačelnik Filip Thaller oženio je Annu pl. Kraljević,²⁶² Julijana Thaller udala se za županijskog veterinara Vjekoslava pl. Kneževića,²⁶³ a Petar pl. Maljevac oženio je Filipovu sestru Viktoriju.²⁶⁴ Još pomnije su se dogovarali brakovi aristokracije. Julije Janković i grofica Ljudevita Montbel upoznali su se na imanju grofa Franje Esterhazyja. Ni 17 godina razlike niti njezina mladost (16 godina!) nisu bili prepreka za sklapanje braka 1854. godine.²⁶⁵ Zbog toga je na Julija 1857. godine preneseno grofovstvo s prastrica grofa Antuna Jankovića, također požeškog velikog župana.²⁶⁶

²⁵⁷ Lidija Ivančević-Španiček, ur., *Umjetnički i uporabni predmeti plemićkih obitelji Požege i požeškoga kraja*, katalog izložbe (Požega: Gradski muzej Požega, 28. siječnja – 18. veljače 2011.) (Požega: Gradski muzej Požega, 2011), 7.

²⁵⁸ Ivančević-Španiček, *Umjetnički i uporabni predmeti*, 7.

²⁵⁹ Ivančević-Španiček, *Umjetnički i uporabni predmeti*, 28.

²⁶⁰ Ivančević-Španiček, *Umjetnički i uporabni predmeti*, 2-4.

²⁶¹ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 334-338.

²⁶² Wittenberg, „Osam generacija Thallera“, 195-198.

²⁶³ Wittenberg, „Osam generacija Thallera“, 224.

²⁶⁴ Wittenberg, „Osam generacija Thallera“, 228.

²⁶⁵ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 36-38.

²⁶⁶ Kempf, *O grofovskoj porodici*, 12.

Uloge u građanskoj obitelji jasno su bile određene. Glava obitelji bio je muškarac. Očevi su smatrani moralno jakim osobama, neumornim radišama, muževi koje su poštovali i prijatelji i neprijatelji, strogi u odgoju djece, dosljedni u svakodnevnim dužnostima, poduzetni i poštenu građani.²⁶⁷ U novoj građanskoj kulturi žene se djelomično emancipiraju, no idealne ženske vrline i dalje su bile skromnost, čednost, predanost, nevinost te dosljedno ispunjavanje uloge supruge i majke.²⁶⁸ Istovremeno su se susretale sa sve većim društvenim zahtjevima pa imaju sve manje vremena posvetiti se odgoju djece.²⁶⁹ U odsutnosti muža, morale su voditi zahtjevno gospodarstvo. Marica pl. Špun-Stričić odgovorno je upravljala velikim imanjem te ulagala u Prvu hrvatsku štedionicu. Bila je bolje obrazovana nego ostale domaće dame, no nasuprot tome je u „samtenim i svilenim haljinama grabila vilama đubre“ te „u salonu pokraj klavira imala zablacen plug“.²⁷⁰

Stope nataliteta bile su visoke, kao i stope smrtnosti djece. Roditelji Julija Kempfa rodili su dvanaestero djece, no preživjelo je samo njih sedam.²⁷¹ Ferdo i Marija Poljak rodili su šesnaestero djece, od kojih je preživjelo troje.²⁷² S druge strane u aristokratskim obiteljima nije se rađalo puno potomaka što je uzrok nestanka pojedinih obitelji. Julije je bio jedini sin Izidora i Eleonore Janković, ujedno i posljednji muški potomak obitelji.²⁷³ U Stražemanu mu se 1857. godine rodio sin Ljudevit Bela, no dječak je umro nakon nekoliko dana.²⁷⁴ Ista nevolja zadesila je i staru požešku plemićku obitelj Maljevac. Braća Petar i Pepo nisu imali muških nasljednika pa je tako i njihova loza izumrla.²⁷⁵

Djeci se posvećuje više pažnje, a građanske obitelji sada su im mogle priuštiti kvalitetno obrazovanje u domaćim javnim školama te na fakultetima u zemlji i inozemstvu.²⁷⁶ Sinovi i kćeri u aristokratskim obiteljima imali su privatne učitelje. Nakon privatnog obrazovanja nastavljali su studij u Zagrebu ili na drugim europskim sveučilištima, a iza toga im je bila zajamčena karijera. Julije Janković je već sa 29 godina imenovan velikim županom

²⁶⁷ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 13.

²⁶⁸ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 278-281.

²⁶⁹ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 290-291.

²⁷⁰ Vidmar, *Požeški mozaik*, 40.

²⁷¹ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 13-14.

²⁷² Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 114.

²⁷³ Kempf, *O grofovskoj porodici*, 11.

²⁷⁴ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 42.

²⁷⁵ Ciraki, *Bilješke*, 591.

²⁷⁶ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 551-552.

Požeške županije, nakon što je odradio sudačku praksu te prošao dužnosti županijskog bilježnika i podžupana.²⁷⁷

Slobodno vrijeme djeca su koristila za igru u prirodi te sa životinjama, kućnim ljubimcima i domaćim životinjama, kao primjerice, Marija i Ana Elizabeta Janković koje su na imanju u Daruvaru imale su dva janjeta.²⁷⁸ Osim klasičnih igara²⁷⁹, pravile su se ljujlačke te cijevi i svirale od vrbovine.²⁸⁰ Dječaci su se igrali vatrogasaca i vojske te osnivali svoje vojske podijeljene na gimnazijalce i šegrte, katolike i pravoslavce, Hrvate i Srbe i sl.²⁸¹ Igrali su se Trojanskog rata, a zimi su opsjedali snježne utvrde Kartage. Posjećivali su menažerije, panorame i diorame koje su služile za „širenje“ prirodnoznanstvenog, povijesnog i geografskog znanja.²⁸² Simpatije su se osvajale gledanjem, šetnjama te serenadom²⁸³ pod prozorima, a najbolji prijatelji su postajali ljubomorni suparnici.²⁸⁴ Mladići su djevojkama poklanjali šibe od ukrašene vrpcama, a 1. svibnja su pred kuću svoje odabranice stavljali bukvić ukrašen vesiljkom i narančama.²⁸⁵

Mnogo se držalo do održavanja obiteljskih veza sa bližom i daljnjom rodbinom te do kumstava, a rodbina je preuzimala i skrb nad nećacima koji su ostali bez roditelja. Marijana Thaller, sestra milosrdnica, uzela je redovničko ime Ignacija, u znak poštovanja i zahvalnosti prema ujaku Naciju, Vatroslavu Thalleru.²⁸⁶

7.3.Slobodno vrijeme. Društveni život

Društvena elita slobodno vrijeme koristila je i za različite hobije, koji su uključivali umjetničke i znanstvene aktivnosti. Glazbeni odgoj bio je simbol otmjenog odgoja, a pjevanje i sviranje bilo je neizostavno u salonima te na raznim svečanostima i zabavama. Požeški gradonačelnik Filip Thaller svirao je glasovir i gusle pa je rado sudjelovao u glazbenim

²⁷⁷ Kempf, *O grofovskoj porodici*, 11.

²⁷⁸ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 50.

²⁷⁹ Špekulanje, loptanje, hvatanje u kolu zavezanim očima, žmirke, Cara i kaplara, Ni pepela ni vatre, Gdje se bruse makaze?, pucketanje, klipičanje, prstenak, tobanje...

²⁸⁰ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 18-19.

²⁸¹ Vidmar, *Požeški mozaik*, 22-23.

²⁸² Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 31-33.

²⁸³ Ciraki, *Bilježke*, 584.

²⁸⁴ Ciraki, *Bilježke*, 561-562.

²⁸⁵ Ciraki, *Bilježke*, 534-535. To je bio veliki znak pažnje jer su naranče bile otmjeno i skupo voće.

²⁸⁶ Wittenberg, „Osam generacija Thallera“, 222-223.

društvima i priredbama.²⁸⁷ Plesovi su također bili sastavni dio otmjene socijalizacije elite.²⁸⁸ Priređivala su ih različita društva i politički uglednici, a balovi kod velikog župana bili su vrlo popularni i posjećeni²⁸⁹ - naročito balovi pod maskama u vrijeme poklada.²⁹⁰ Obrazovani pojedinci u slobodno vrijeme bavili su se i znanostima te razvijali razne ideje i patente. Požeški poštari Stjepan Thaller promišljao je o problematici letenja, dopisivao se s francuskim konstruktorima pa je bio pozvan na kongres u Pariz 1900. godine. Kako nije mogao otići, u pismenom obliku poslao je svoj elaborat na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku.²⁹¹

Ipak, glavno obilježje društvenog života u modernom građanskom društvu bilo je osnivanje različitih društava: stručnih, kulturnih i dobrotvornih. Među najčešća društva spadaju pjevačka društva koja su nosila kulturni život u malim sredinama te djelovala u narodnom duhu izvođenjem pjesama na hrvatskom jeziku.²⁹² U Požegi je pokretač glazbenog života bio Vilim Just, po struci mjernik, ali i profesionalni glazbenik²⁹³. Osnovao je *Požeganer Liedertafel*²⁹⁴ i *Požeško pjevačko društvo*²⁹⁵ koje je priređivalo koncerte u humanitarne svrhe.²⁹⁶ Godine 1882. Dragutin Lerman, Adolf Schiebel i Amon Hendl osnovali su novo društvo, *Vijenac*.²⁹⁷ U pjevačkom društvu sudjelovali su i manje elitni građani te velik broj doseljenika u Požegu, naročito glazbeno obrazovanih Nijemaca i Čeha koji su bili zborovođe, a Česi su svirali i u gradskoj limenoj glazbi.²⁹⁸ Uz pjevačka društva, najraširenije su bile narodne čitaonice. *Lectoria societas* osnovana je u Požegi 1845. godine, a za neoapsolutizma nastavlja djelovanje kao *Leseverein*. Požeška čitaonica središte je preporodnih strujanja u Slavoniji, a njezini članovi (trgovci, obrtnici, inteligencija, činovnici, plemstvo, svećenici) bili su širitelji nacionalne svijesti. Početkom 1863. godine veliki župan Miroslav Špun-Stržić objavio je poziv²⁹⁹ za obnavljajuću skupštinu čitaonice koja je održana 18. siječnja 1863. godine³⁰⁰. Izabran je predsjednik Dragutin Galac, tajnik Zako Jovanović te

²⁸⁷ Witttenberg, „Osam generacija Thallera“, 197.

²⁸⁸ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 343.

²⁸⁹ *Slavonac*, 5 (1863): 79.

²⁹⁰ *Slavonac*, 4 (1863): 64.

²⁹¹ Witttenberg, „Osam generacija Thallera“, 205-206.

²⁹² Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 540-541.

²⁹³ Tomislav Witttenberg, „Wilhelm Just: Županijski mjernik, skladatelj, zborovođa i kapelnik,“ u *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch*, ur. Renata Trischler (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2009), 142. Vilimov otac August bio je violinist u Bečkom dvorskom kazalištu te kvalitetan pjevač, a stric Carlo bio je prvi bariton carske opere.

²⁹⁴ Kempf, *Požega*, 648-649.

²⁹⁵ *Požeški leksikon*, 214.

²⁹⁶ *Slavonac* 1 (1863): 11.

²⁹⁷ Kempf, *Požega*, 649-650.

²⁹⁸ Vidmar, *Požeški mozaik*, 33-34.

²⁹⁹ *Slavonac*, 1 (1863): 16.

³⁰⁰ *Slavonac*, 2 (1863): 32.

blagajnik S. Weiss, a članstvo je bilo otvoreno svima bez obzira na nacionalnost i vjeroispovijest o čemu nam svjedoče sastavi vodstva čitaonice do početka 20. st.³⁰¹

Pri osnivanju dobrotvornih društava naročito su bile angažirane ugledne gradske gospođe. U Požegi su se prvi puta organizirale prilikom okupacije Bosne 1878. godine, a društvo osnivaju 1883. godine s prvom predsjednicom Viktorijom Maljevac. Društvo je pomagalo siromašne te učenike dječjačke i djevojačke škole bez obzira na nacionalnost i vjeroispovijest. Nakon Viktorije predsjednice su bile istaknute gospođe Terezija Riza Thaller i Valerija Ciraki.³⁰² Vidljivo je da su članice bile supruge istaknutih gradskih činovnika, gradonačelnika i velikih župana. Pojedinci, poput grofa Jankovića koji je slovio kao veliki dobrotvor naroda, više puta su donirali velike svote različitim institucijama i nevoljnicima koja je bila potrebna pomoć.³⁰³

S obzirom da sport postaje sve popularniji među muškarcima i ženama, bavljenje sportom postaje također statusnim simbolom modernog građanstva. Julije Kempf osniva Planinarsko društvo Papuk 1899. godine³⁰⁴, a 1897. godine osnovano je Biciklističko društvo Lastavica.³⁰⁵ Jedan od omiljenijih sportova muškarcima bilo je streljaštvo pa je 1871. godine osnovano *Gradansko streljačko društvo*.³⁰⁶ Posebno je aktivan bio župnik Ivan Thaller,³⁰⁷ a kasnije i brestovački vlastelin Mijo Reiner.³⁰⁸ Vatrogasna društva bila su dio muške dokolice, a osim primarne zadaće u zaštiti građana bila su poznata po svojim zabavama i paradama uz limenu glazbu.³⁰⁹ Prvo vatrogasno društvo osnovano je u Varaždinu 1864. godine, a 10 godina kasnije na poticaj gradonačelnika Stjepana Pavišića osnovano je i u Požegi. Prvi predsjednik bio je Svetozar pl. Kušević, a za vojvodu je izabran Izidor Lobe, koji se još kao dječak igrao vatrogasaca u pivovari svoga oca.³¹⁰ Krajem 19. st. osnivaju se vatrogasna društva u Pleternici (1892.), u Kaptolu i Kutjevu (1893.) te u Velikoj (1894.).³¹¹ Uz već

³⁰¹ Kempf, *Požega*, 645-647. Potrebica, „Požega i Požeština“, 105.

³⁰² Kempf, *Požega*, 660-661.

³⁰³ *Slavonac*, 3 (1863): 47. Kempf, *O grofovskoj porodici*, 15-16.

³⁰⁴ *Požeški leksikon*, 215.

³⁰⁵ *Požeški leksikon*, 26.

³⁰⁶ *Požeški leksikon*, 303-304.

³⁰⁷ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 11.

³⁰⁸ Kempf, *Požega*, 658-659.

³⁰⁹ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 362.

³¹⁰ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 30-31.

³¹¹ *Požeški leksikon*, 339.

spomenutog Kuševića, predsjednici su bili Izidor Lobe i Franjo Ciraki, koji je imenovan i počasnim doživotnim predsjednikom.³¹²

Uz streljaštvo i vatrogasna društva, dio muške dokolice bilo je opuštено druženje u lokalnim krčmama kojih je bilo za svačiji ukus i svačiji džep. U različite gostionice zalazila su različita društva pa je postojala ljestvica od najelitnijih do najomraženijih i znalo se tko kamo pripada.³¹³ Gradski trgovi bili su središta društvenog života jer su se ondje održavali sajmovi, proštenja, svadbe, koncerti, bakljade i sl.³¹⁴ Dokolica se njegovala i na posjedima izvan grada. Vesele svečanosti bile su prilikom završetka poljskih radova, berbe grožđa i žetve. Takve svečanosti priređivao je Mijo Reiner na svom posjedu u Alagincima te Kraljevići prilikom berbe vinograda na posjedima u Dragi.³¹⁵ Ovdje su se prenosili gradski običaji, svečane večere i plesovi na koje su dolazili uzvanici iz grada.³¹⁶ Lov je bio popularna statusa aktivnost aristokracije, koju kasnije preuzimaju i građani. Grof Janković na svojim imanjima, koja su bila bogata šumama, organizirao je lov u proljeće i jesen. Pri tome se skupljalo mnogo njegove rodbine, grofovi Adolf, Ladislav i Julije Pejačević, grof Henrik Khuen, grof Karlo Esterhazy i drugi.³¹⁷

Građanstvo je uživalo u prirodi i zelenilu. U obližnjim šumarcima održavale su se narodne veselice uz tamburaše, plesanje kola i različite igre.³¹⁸ Na Papuku je popularno izletišta bio Jankovac s grobom Josipa pl. Jankovića i atraktivnim slapom Skakavcem,³¹⁹ a u podnožju je uređeno skromno kupalište na izvoru termalne vode, Veličke toplice.³²⁰ Daruvarske te Lipičke toplice do sedamdesetih godina bile su u vlasništvu grofa Jankovića, a kasnije su davane u zakup. U Lipiku je bio izvor termalne vode bogate jodom, a u Daruvaru su uz izvor termalne vode u ponudi bile i blatne kupke.³²¹ Imućnije građanstvo moglo si je priuštiti odlazak u neke od popularnih europskih toplica, primjerice Karlovy Vary. Osim posjeta toplicama, u inozemstvo se putovalo i zbog drugih razloga: bračna putovanja, posjet rodbini, poslovna putovanja, školovanje ili stručno usavršavanje. Naravno, putovalo se i radi

³¹² Kempf, *Požega*, 655.

³¹³ Vidmar, *Požeški mozaik*, 32.

³¹⁴ Radović-Mahečić, „Prostorni razvoj Požege“, 151.

³¹⁵ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 347.

³¹⁶ Ciraki, *Bilješke*, 582.

³¹⁷ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 42.

³¹⁸ Kempf, *Požega*, 690-692.

³¹⁹ *Požeški leksikon*, 106-107.

³²⁰ *Požeški leksikon*, 340.

³²¹ Kempf, *Iz požeške kotline*, 181-182. Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 40. Ciraki, *Bilješke*, 544-545.

znatiželje i upoznavanja života u drugim krajevima.³²² S tom nakanom Julije Kempf školske praznike koristio je za pomno planiranja putovanja Hrvatskom, Slavonijom, Bosnom i Hercegovinom te zemljama srednje Europe.³²³ Grofica Janković posjećivala je s kćerima svoga polubrata u Francuskoj, a putovala je s djecom u Beč, Veneciju, Italiju te nekoliko puta hodočastila u Rim i Lourdes. Također, grofica je posjećivala i lječilišta u Marienbadu i Neuhausu.³²⁴

Vjerske svečanosti i proslave, također su bile dio društvenoga života. Nedjeljom su vjernici odlazili na mise u crkve ili službe u sinagoge. Podupirali su gradnju crkava i drugih vjerskih objekata. Vjera je snažno prožimala život društva te oblikovala tok godine različitim liturgijskim razdobljima kako na selu, tako i u gradu.³²⁵ Dok su neki vjernici njegovali iskrenu i praktičnu pobožnost, mnogo je onih kojima je vjerski život bio običaj i tradicija.³²⁶ Vjernici su odlazili na hodočašća, a najpopularnija su bila marijanska svetišta u domovini i inozemstvu (Ugarska, Austrija, Italija, Poljska, Češka...).³²⁷ U obližnjim selima održavali su se kirvaji prilikom njihovih nebeskih zaštitnika kad su se održavale vesele proslave i svečane procesije.³²⁸ Ostale proslave uključivale su slavenske apostole Ćirila i Metoda,³²⁹ dan grada,³³⁰ osnivanje novih institucija, otvaranje novih zgrada,³³¹ otkrivanje spomenika,³³² blagoslove zastava, kraljev rođendan i druge.

Najsvečanije je bio dočekan Franjo Josip I. koji je Požegi boravio od 12. do 16. rujna 1885. godine prilikom vojničkih manevara. Od trenutka ulaska u županiju, u svakome selu na putu do Požege postavljeni su svečani slavoluci, a stanovnici su na brežuljcima palili krijesove vladaru u čast te ga radosno pozdravljali u svečanim narodnim nošnjama. U Pakracu ga je dočekaio i pozdravio pravoslavni vladika Nikanor Grujić. Pucnjevi topova i zvonjava crkvenih zvona oglasili su dolazak vladara u Požegu, a kod slavoluka na ulasku u grad vladara su dočekali gradonačelnik Ciraki, predstavnici grada, institucija vlasti i sudstva, činovnici, izaslanstvo iz Bosne i Hercegovine, gradska društva i đaci, a kod županijske palače dvorski,

³²² Iveljić, *Očevi i sinovi*, 348.

³²³ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 117-122. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 134. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 147-150. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 159. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 162. Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 165.

³²⁴ Janković, *Dnevnik Ane Jelisave Janković*, 43-44.

³²⁵ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 349-350.

³²⁶ Vidmar, *Požeški mozaik*, 36.

³²⁷ Ciraki, *Bilježke*, 519.

³²⁸ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 27-28.

³²⁹ *Slavonac*, 18 (1863): 287. *Slavonac*, 19 (1863): 304.

³³⁰ Kempf, *Požega*, 707-709.

³³¹ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 33-34.

³³² Kempf, *Požega*, 710-711.

državni, vojni i crkveni dostojanstvenici.³³³ Za svečanog primanja u županijskoj dvorani uz vladara je bio ugarski premijer Koloman Tisza dok je hrvatski ban Héderváry bio u pozadini, uz ulazna vrata dvorane³³⁴ - simbolična slika hrvatske situacije i odnosa u državnim vlastima. Vladar je svakoga dana primao preko 30 različitih izaslanstava, a na večerama su za stolom svakoga dana bili drugi uzvanici. Među njima je bila i županijska elita: gradonačelnik Franjo Ciraki, župnik Ivan Bošnjak, Vjenceslav Turković, veliki župan Dragutin pl. Gvozdanović Grabarski, Svetozar pl. Kušević, Mijo Reiner, sudbeni vijećnik Josip Tureli, dr. Vatroslav Thaller, državni odvjetnik Tomo pl. Kraljević te prota Josip Zdjelarević.³³⁵ Izvješće o svečanom dočeku vladara u Požegi objavljeno je i u *Narodnim novinama*: „(...) srdačnije, iskrenije, odanije, nije uzvišeni nosilac krune jamačno nikada i nigdje dočekan. Požega i njezina okolina učinili su čast Hrvatskoj i Slavoniji; oni su zavrijedili toplo priznanje ukupne otadžbine, jer su zanosnim načinom zasvjedočili vrline, kojima se hrvatski narod odlikuje, od djedova naslijeđenu nepokolebivu vjernost i privrženost prama svomu vladaru i prejasnoj njegovoj dinastiji.“ Nakon ovoga događaja Trg Svetog Trojstva preimenovan je u Trg Franje Josipa I.³³⁶

³³³ Kempf, *Požega*, 696-699.

³³⁴ Kempf, *Moja požeška sjećanja*, 105.

³³⁵ Kempf, *Požega*, 700-703.

³³⁶ Kempf, *Požega*, 707.

8. ZAKLJUČAK

U ovom radu nastojala se analizirati uloga društvene elite u modernizacijskim procesima na području Požeške županije. S obzirom da su to bili raznovrsni procesi, uloga elita također je promatrana iz različitih perspektiva u kojima su ostvarivali svoju djelatnost.

Politička elita bila je najutjecajnija u lokalnoj sredini, no nije zanemariva ni njezina uloga u državnim institucijama. Prije svega, u ovome razdoblju u Požeškoj županiji glavnu riječ i dalje vodi aristokracija i lokalno činovničko plemstvo, ali prema kraju stoljeća sve više im se približuje i građanstvo. Ključno je bilo njihovo zalaganje za projekte koji su bili od koristi u lokalnoj sredini, a ticali su se i državnih interesa, kao što je gradnja željeznice. Upravo ovaj projekt bio je najveći neuspjeh političke elite, a s time je onda povezana i gospodarska stagnacija u županiji. Naravno, ne radi se o tome da se političari nisu dovoljno zalagali, već se radi o vanjskim faktorima koji su onemogućavali sve projekte koji su se kosili s interesima Budimpešte ili Beča. Planovi o slavonskoj željeznici svakako su bili na udaru. Najbogatiju političku djelatnost razvio je Miroslav Kraljević koji se zdušno zalagao za tu željeznicu u sklopu politike *slavonstva* kojom je želio pojačati važnost Slavonije u odnosu na Hrvatsku. S obzirom da je velike župane imenovao vladar na prijedlog bana, u županijama se provodila politika dosljedna stranci koja je na vlasti, a odstupanja su bila sankcionirana smjenama i razrješenjima.

Gospodarska elita mogla je malo učiniti za industrijalizaciju i gospodarsko stanje županije. Iako je postojao potencijal za raznovrsnu industriju – plodna zemlja i šumsko bogatstvo – ugarski politički i gospodarski interesi onemogućili su sve djelatnosti osim drvne industrije. Loše prometnice, nedostatak željeznica, neriješeni vlasnički odnosi nad zemljom, skromna akumulacija kapitala, gospodarska kriza 1873. godine i spor oporavak nakon nje, rezultirali su skromnim gospodarskim napretkom u odnosu na ostale slavonske županije. Dok grof Janković prodaje svoja vlastelinstva bogata šumama čime ulazi strani kapital u Požešku županiju, Turkovići u zadnjim desetljećima ulažu u Kutjevo i stvaraju uzorno gospodarstvo. Pojedinci su pokušavali pokretati različite industrijske pogone, no kratko su se održali bez financijskog kapaciteta pa je i to jedan od razloga što su vlastelinstva prolazila kroz ruke brojnih vlasnika kojima se ulaganja nisu isplatila. Obrtnici, dio stare elite, nisu se snalazili u novim tržišnim odnosima te padaju u težak položaj nastojeći osigurati prvo vlastitu egzistenciju. Da su se upornost i ulaganja isplatila svjedoči slučaj obitelji Lobe, no nažalost

takvim primjera bilo je malo, a pojedinci nisu mogli sami nositi teret modernizacije cijele županije.

Prosvjetna elita bila je najuspješnija u svojoj djelatnosti. Doduše, susrela se s problemom velike nepismenosti stanovništva, ali kvalitetan zakon iz 1874., kojemu su doprinijeli i Požežani, polako ali sigurno ostvarivao je važne rezultate. Obrazovanje je postalo dostupnije i modernije, nastava je prilagođena modernim standardima, a obrazovni sustav nudio je raznovrsnije obrazovanje nakon obavezne pučke škole. Sinovi stare društvene elite imali su šire mogućnosti obrazovanja koje ih je pripremalo za ulazak u novu društvenu elitu i nošenje procesa modernizacije. Što se tiče vjerske elite, velik je doprinos svećenika (svih vjeroispovijesti) u kulturi, prosvjeti i umjetnosti. Osim istaknute uloge u društvu koje je bilo tradicionalno i stoga vjernički orijentirano, makar često i deklarativno, crkveni dostojanstvenici brinuli su se o njegovanju i očuvanju materijalne baštine, a velik je njihov doprinos prosvjeti kao profesora i sastavljača udžbenika, ali i prevoditelja crkvenih knjiga na narodni jezik – ono što u liturgiji neće zaživjeti još desetljećima.

U danim okolnostima i ograničenjima, društvena elita u Požeškoj županiji iznijela je modernizaciju na svojim leđima. Doduše, političke i gospodarske inicijative iznutra su bile preslabe i svodile su se na pojedinačne pokušaje koji nisu mogli pokrenuti cijelu Požešku županiju, ali u uskim lokalnim okvirima, gdje je bilo koncentrirano najviše elite, u gradovima i trgovištima, vidljivi su pomaci. Procesi koji su se odvijali u Požeškoj županiji, bili su dio širih procesa modernizacije koji su se tada odvijali na području Austro-Ugarske Monarhije, a lokalna elita se sa svojim mogućnostima u njih uspješno uključila. Promjene bi bile i korjenitije da su imale političku podršku te lokalni financijski kapacitet, stoga su se mnogi procesi nastavili i u 20. st. dok su u austrijskih i ugarskim zemljama već bili završeni.

9. BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

Ciraki, Franjo. *Bilježke 11. rujna 1903. – 7. veljače 1912. Zapisci 1847.-1867.* Priredila Helena Sablić Tomić. Požega: Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Grad Požega, 2004.

Janković, Ana Jelisava. *Dnevnik Ane Jelisave Janković, posljednje iz grofovske porodice Jankovića Daruvarskih.* Preveo i predgovor napisao Julije Kempf. Slavenska Požega: Naklada Dobre štampe Zadruga S. O. J., 1933.

Kempf, Julije. *Moja požeška sjećanja.* Požega: Matica hrvatska, Ogranak Požega, 1996.

Marković, Zdenka. *Prozori moga djetinjstva. Moj bijeg iz grada.* Požega: Gradska knjižnica i čitaonica, 2004. Pretisak, Zagreb: Društvo hrvatskih književnica, 1941.

Slavonac: zabavno-poučni list. Ur. Miroslav Kraljević. Požega: Tiskom Miroslava Kraljevića, 1863-1865.

Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896. Budimpešta: Kr. ugarski središnji statistički ured, 1897.

Vidmar, Ivica. *Požeški mozaik: iz naših djetinjskih i đaćkih dana do godine 1902.* Požega: Matica hrvatska Požega, Poglavarstvo Grada Požege, 1999.

Literatura:

Blažević, Lovro. „Osnovne škole.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 440-446. Slavenska Požega: Skupština općine Slavenska Požega, 1977.

Dobrovšak, Ljiljana. „Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.).“ Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb, 2007.

Gross, Mirjana. „O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća.“ *Historijski zbornik* 31-32 (1978-1979): 123-149.

- Gross, Mirjana, Agneza Szabo. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.
- Hanzl, Dragutin. „Povijesni razvoj šumarstva i prerade drveta u Požeškoj kotlini.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 334-340. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Heli, Rudolf. „Povijesni razvoj privrede u Požeškoj kotlini.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 326-333. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Ivančević Španiček, Lidija, ur. *Umjetnički i uporabni predmeti plemićkih obitelji Požege i požeškoga kraja*. Katalog izložbe. (Požega: Gradski muzej Požega, 28. siječnja – 18. veljače 2011.). Požega: Gradski muzej Požega, 2011.
- Iveljić, Iskra. „O nekim vidovima slavonstva u časopisu 'Slavonac'.“ *Historijski zbornik XL* (1) (1987): 139-159.
- Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Jakić, Tomislav. „Požeške štamparije i knjižare.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 482-485. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Jelčić, Dubravko. „Književnost u Požegi i Požega u književnosti.“ U *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti, 312-333. Požega: Spin Valis, 2004.
- Karaman, Igor. *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2000.
- Karaman, Igor. *Požega u srcu Slavonije: studije iz gospodarske i društvene povijesti XVIII.-XX. stoljeća*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 1997.
- Kempf, Julije. *Iz Požeške kotline: zemljopisne i povijesne crtice za mladež sa 130 slika*. Požega: Gradska knjižnica i čitaonica, 2009. Pretisak, Požega, 1914.

- Kempf, Julije. *O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih: predavanje zmaja kamengradskoga na redovnom sijelu Braće hrvatskoga zmaja dne 6. lipnja 1928.* Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1930.
- Kempf, Julije. *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije.* Požega, Jastrebarsko: Požeško-slavonska županija, Naklada Slap, 2010. Pretisak, Požega, 1910.
- Kuntarić, Đuro. „Sudstvo Požeške kotline.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 267-269. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Lazarević, Aleksandra Sanja. „Dragutin Lerman – Požežanin (1863-1918).“ *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 4-5 (1986): 71-77.
- Ljubljanović, Srećko. „Radnički pokret i narodnooslobodilački rat u Požeškoj kotlini.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 234-262. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Obad Šćitaroci, Mladen, Bojana Obad Šćitaroci. *Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka.* Zagreb: Šćitaroci, 1998.
- Pavličević, Dragutin. „Pregled povijesti Požeške kotline u drugoj polovini 19. stoljeća (1849-1903).“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 223-233. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Pavličević, Dragutin. „Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.“ U *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, 71-97. Zagreb: Školska knjiga, 1996.
- Peić, Matko. „Požeška književnost.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 476-481. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Potrebica, Filip. *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini.* Požega: Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika Slavonska Požega, 1985.
- Potrebica, Filip. „Poljoprivredni školski centar.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 459-460. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.

- Potrebica, Filip. *Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini*. Kutjevo: PPK Kutjevo OOUR Vinogradarstvo i vinarstvo Kutjevo, 1982.
- Potrebica, Filip. „Požega i Požeština od srednjeg vijeka do konca II. svjetskog rata.“ U *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti, 36-119. Požega: Spin Valis, 2004.
- Potrebica, Filip. „Požeška županija i grad Požega 1848-1849.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 208-222. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Potrebica, Filip. „Srednja škola s metalskim, elektro i građevinskim usmjerenjem.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 455-458. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Potrebica, Filip. „Trgovi, ulice i parkovi Slavonske Požege.“ U *Požega 1227-1977*, ur. Marijan Strbašić, 414-431. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Potrebica, Filip. *Tri stoljeća Požeške gimnazije*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 1994.
- Požeški leksikon*. Glavni urednik Antun Petković. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, 1977.
- Radović-Mahečić, Darja. „Prostorni razvoj Požege.“ U *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti, 144-163. Požega: Spin Valis, 2004.
- Reberski, Ivanka. „Likovna baština 20. stoljeća.“ U *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti, 252-287. Požega: Spin Valis, 2004.
- Šidak, Jaroslav, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- Sršan, Stjepan. *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj: memorandumima od sredine 19. do sredine 20. stoljeća*. Osijek: Državni arhiv, 1998.
- Turković, Zdenko. *Sedam stoljeća dobra Kutjevo*. Zagreb: Agronomski glasnik, 1969.

- Vranješ-Šoljan, Božena. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća: socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890.-1914.* Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1991.
- Vranješ-Šoljan, Božena. „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.).“ U *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, 99-111. Zagreb: Školska knjiga, 1996.
- Wittenberg, Tomislav. „Osam generacija Thallera.“ U *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch*, ur. Renata Trischler, 187-244. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2008.
- Wittenberg, Tomislav. „Wilhelm Just: Županijski mjernik, skladatelj, zborovođa i kapelnik.“ U *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch*, ur. Renata Trischler, 141-152. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2009.

10.SUMMARY

This master thesis speaks about the role of social elite in processes of modernization of Požega County and the city of Požega in the second half of the 19th century. The basis of modernization in The Habsburg Monarchy are consolidated during the 1850' when central government in Vienna is undertaking wide reforms in order to unify and centralize different countries of the Monarchy. This thesis is focused on the social elites of Požega county in the context of political, economical and social changes after Franz Joseph I declared October Diploma and after the 1861 session of Croatian Parliament which is considered as the basis of modern Croatia. Since modernization processes are very versatile, social elites are shown in many different perspectives of their activity according to their capabilities which are often limited by Hungarian political pressure, especially after 1868 Croatian-Hungarian Settlement. Despite restrictions that were the most obvious in transport because Hungarian government did not allow the railways to be built according to Croatian interest, social elites managed to achieve success in other areas such as education. On the other hand, because social elites were educated in European social and cultural capitals, when they returned to their small hometowns they brought back new lifestyles and cultural achievements.